

*Seksuele ontwikkeling en diversiteit: een literatuurstudie
naar de rol van opleidingsniveau en school*

Willemijn Krebbekx, Msc.

Onder begeleiding van Dr. Amade M'charek

Anthropology of Health, Care and the Body
Amsterdam Institute of Social Science Research
Universiteit van Amsterdam

1 september 2011

 UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

In opdracht van

Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit

Inhoud

1 Inleiding	3
1.1 Aanleiding, doel en vraagstelling	3
1.2 Selectie van studies	4
1.3 Indeling van dit rapport	5
2 Kenmerken van de studies	6
2.1 Onderzoekspopulatie	6
2.2 Veelgebruikte methoden	6
2.3 Thematiek	7
2.4 Diversiteit in de opgenomen studies	7
3 Seksuele ontwikkeling, school en opleidingsniveau	8
3.1 Bronnen van seksuele voorlichting en informatie	8
3.1.1 Informatie via school, gezondheidszorg en welzijnswerk	8
3.1.2 Informatie via media	10
3.1.3 Informatie via ouders	11
3.2 De rol van ouders in seksuele ontwikkeling	13
3.3 De rol van leeftijdsgenoten in seksuele ontwikkeling	14
3.4 De rol van opleidingsniveau en school in seksuele ontwikkeling	15
3.4.1 Inhoud en oordeel over seksuele voorlichting	16
3.4.2 Schoolklimaat en seksuele ontwikkeling	17
3.4.3 Opleidingsniveau en seksueel gedrag	18
3.5 Factoren die een rol spelen bij grensoverschrijdend seksueel gedrag	19
4 Diversiteit in het onderzoek naar seksuele ontwikkeling	22
4.1 Etniciteit	22
4.2 Gender	25
4.3 Seksualiteit	29
4.4 Opleidingsniveau	30
4.5 Lichamelijke mogelijkheden	31
5 Kennishiaten, methoden en wetenschappelijke disciplines	33
5.1 Kennishiaten	33
5.1.1 Seksualiteit vanuit het perspectief van jongeren	33
5.1.2 Seksuele ontwikkeling in de prepuberale fase	

5.1.3 De rol van de school in seksuele ontwikkeling	35
5.1.4 Maatschappelijke normen en seksualiteit	35
5.2 Wetenschappelijke disciplines	37
5.3 Methodische hiaten	39
6 Conclusie en aanbevelingen	41
6.1 Seksuele ontwikkeling, opvoeding en scholing	41
6.2 Seksualiteit en diversiteit	42
6.3 Kennishiaten, gerelateerd aan disciplines en methoden	43
6.4 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek	44
Referenties	46
Bijlage 1 Tijdschriften	52
Bijlage 2 Onderzoeksinstanties en gerelateerde instituten	54
Bijlage 3 Kenmerken van de bestudeerde onderzoeken	55

1. Inleiding

In deze rapportage wordt verslag gedaan van een literatuuronderzoek dat is uitgevoerd in opdracht van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit (FWOS). Het betreft een inventarisatie en interpretatie van literatuur over seksuele ontwikkeling van jongeren. Het FWOS heeft besloten tot het subsidiëren van vier literatuurstudies, die allen een specifiek domein binnen het thema beschrijven. Dit rapport betreft het domein opleidingsniveau en school.

1.1 Aanleiding, doel en vraagstelling

In deze literatuurstudie is aandacht voor de relatie tussen *school* en *opleidingsniveau* enerzijds en de seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren anderzijds. Binnen dit thema wordt, conform de opdracht van het FWOS, aandacht besteed aan diverse aspecten van seksuele ontwikkeling, te weten 1) bronnen van seksuele voorlichting en informatie, 2) invloed van ouders, school, opvoeders, 3) interactie met leeftijdsgenoten, 4) seksuele oriëntatie, 5) motivatie tot seksueel contact, 6) omgang met leeftijdsgenoten, rolmodellen en identificatiefiguren en 7) door jongeren ervaren mijlpalen in hun seksuele ontwikkeling.

Het doel van deze studie is te achterhalen wat er bekend is over de zeven genoemde aspecten en, waar nog kennis over ontbreekt. Daarnaast wordt aandacht besteed aan ontbrekende methodische of disciplinaire wetenschappelijke benaderingen. In deze analyse zijn we ook geïnteresseerd in de mate waarin diversiteit aan bod komt in onderzoek naar seksuele ontwikkeling, en wordt aandacht besteed aan etnische diversiteit, genderdiversiteit, seksuele diversiteit, en diversiteit in lichamelijke mogelijkheden. De volgende vragen zullen in dit onderzoek beantwoord worden:

1. Wat weten we op grond van onderzoek over de relatie tussen school en opleidingsniveau enerzijds en de seksuele ontwikkeling van jongeren anderzijds?
2. Op wat voor manier wordt omgegaan met diversiteit in onderzoek naar seksualiteit?
3. Wat zijn dominante disciplines en methoden in onderzoek naar seksualiteit?

1.2 Selectie van studies

Literatuur werd gevonden op drie verschillende manieren. Allereerst werd naar literatuur gezocht door zoekopdrachten in de wetenschappelijke databases pubmed, psychinfo en googlescholar uit te voeren. De zoektermen die werden gebruikt waren: seksualiteit, seksueel gedrag of seksuele ontwikkeling in combinatie met jongeren, adolescenten, kinderen, opleiding, scholing, educatie, sociaal-economische status, ouders, moeders, vaders, peers, opvoeding of diversiteit (evenals de Engelse vertalingen van deze woorden in combinatie met Dutch / Netherlands).

Ten tweede is gezocht in nationale en internationale tijdschriften gerelateerd aan de onderwerpen van deze studie.¹ Van de nationale tijdschriften zijn de archieven nagegaan van januari 2000 tot en met mei 2011, en is op basis van de titel bepaald of het artikel werd opgenomen in de verdere procedure. Internationale tijdschriften zijn doorzocht met (een combinatie van) de volgende termen: youngsters, adolescents, children, sexuality, sexual development, sexual behavior, Netherlands, Dutch, school, education, schooling, socio economic status, parents, father, mother, peers, diversity, en ook hier is gezocht in de periode van januari 2000 tot en met mei 2011.

Ten slotte is gezocht naar publicaties van Nederlandse kennisinstututen die onderzoek uitvoeren naar maatschappelijke vraagstukken, emancipatie en/of seksualiteit, via de archieven of documentatiecentra van de betreffende instituten.²

Uitsluitend gepubliceerde originele empirische studies zijn geselecteerd omwille van inperking van het te bestuderen materiaal. De grens voor selectie werd gelegd bij het jaar 2000. Aangezien het doel is te beschrijven wat de *huidige stand van zaken* is in het onderzoek naar seksuele ontwikkeling, hebben we onderzoek van voor 2000 als gedateerd beschouwd. Dit betekent ook dat we studies die weliswaar na 2000 zijn gepubliceerd niet hebben bestudeerd wanneer de dataverzameling voor 2000 had plaatsgevonden. Om dezelfde reden hebben we waar het periodieke studies betrof, besloten enkel de meest recente studie te includeren.

Studies werden alleen opgenomen wanneer (het grootste deel) van de onderzochte populatie tot de leeftijdscategorie van 8-21 behoorde, of wanneer de resultaten naar leeftijdscategorie waren uitgesplitst. De focus lag primair op studies die seksualiteit of seksueel gedrag in relatie tot scholing of opleidingsniveau behandelden. Daarnaast zijn studies over seksuele voorlichting opgenomen, omdat deze voorlichting vaak plaats vindt op scholen en daarmee van belang is voor het onderzoeksthema. Wanneer studies zich focusten op seksuele ontwikkeling in

¹ Voor een overzicht van tijdschriften zie bijlage 1

² Voor een overzicht van de instituten zie bijlage 2

relatie tot media, jeugdcultuur of stedelijkheid zijn ze buiten beschouwing gebleven daar FWOS aparte literatuuronderzoeken naar deze thema's laat uitvoeren.

1.3 Indeling van dit rapport

De indeling van deze rapportage is als volgt. In hoofdstuk twee wordt een korte beschrijving van de bestudeerde onderzoeken gegeven. Vervolgens komen in hoofdstuk drie achtereenvolgens de door jongeren gebruikte informatiebronnen aan bod, de invloed van school, ouders en vrienden op seksuele ontwikkeling en de factoren die samenhangen met seksueel grensoverschrijdend gedrag. In hoofdstuk vier bespreken wij vormen van diversiteit die in het onderzoek voorkomen. In hoofdstuk vijf bespreken we welke kennisvelden we hebben gevonden, binnen welke wetenschappelijke disciplines het meeste onderzoek wordt uitgevoerd en welke onderzoeksmethoden gebruikt zijn. Ten slotte worden in hoofdstuk zes de onderzoeksvragen beantwoord, de implicaties voor onderzoek en praktijk besproken en aanbevelingen gedaan voor toekomstig onderzoek.

2. Kenmerken van de studies

In deze review zijn 32 studies opgenomen. De kenmerken van de studies worden hier kort besproken. Een uitgebreid overzicht van de studies is te vinden in bijlage 3.

2.1 Onderzoekspopulatie

Bij het grootste deel van de studies (n=25) bestaat de onderzoekspopulatie uit jongeren of jongvolwassenen. Deze focus op jongeren en jongvolwassenen lijkt voort te komen uit het idee dat jongeren een seksuele rijping doormaken die door volwassenen moet worden begeleid om seksuele risico's (zoals het oplopen van een seksueel overdraagbare aandoening of ongepland zwanger raken) te beperken (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Opvallend is overigens dat de term jongvolwassenen door onderzoekers gebruikt wordt voor mensen tot de leeftijd van 34, 35 en zelfs 39 (Hollander & Frouws, 2011; Von Bergh & Sandfort, 2000; Janssen, De Wit, Hospers & Van Griensven, 2001).

Enkele studies gingen uit van informatie over kinderen en jongeren verzameld bij ouders en docenten (n=4). Bij twee studies waren lesprogramma's of preventieve interventies het onderwerp van analyse. Ten slotte was er één studie waarin de leeftijd van de deelnemers onbekend bleef, het betrof hier namelijk een analyse van anonieme bijdragen aan een internetforum (Smerecnik, Schaalma, Kok, Meijer & Poelman, 2010).

2.2 Veelgebruikte methoden

In het meeste onderzoek wordt geheel of vooral gebruik gemaakt van vragenlijsten (n=21) als dataverzamelmethode. De steekproefgrootte bij deze onderzoeken varieerde van 50 tot 5642 respondenten. Van deze 21 studies waren er vier (voornamelijk) gebaseerd op een (deel van de) steekproef van het onderzoek 'seks onder je 25er' (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Zeven studies baseerden zich geheel of voornamelijk op interviews. Hierbij betrof het in vier gevallen focusgroep interviews en in drie individuele interviews. Deze interviews zijn allemaal te typeren als (semi)gestructureerd: er werd gebruik gemaakt van een uitgebreide vragenlijst of onderwerpenlijst om de gewenste informatie van de respondenten te verkrijgen. Voor drie studies vormden voorlichtings- of lesmaterialen het object van onderzoek en werd een inhoudsanalyse van

deze materialen uitgevoerd. Ten slotte werd in één studie een analyse uitgevoerd van bijdragen aan een internetforum.

2.3 Thematiek

De meeste studies richtten zich op seksuele gezondheid, veilig vrijen en seksueel risicogedrag (n=9). Daarnaast is een aantal studies uitgevoerd met als thema de relatie tussen ouders enerzijds en de seksuele ontwikkeling van kinderen anderzijds (n=5). Ook had een aantal studies als thema en seksuele weerbaarheid en grensoverschrijding (n=5) en seksuele voorlichting (n=4). De thema's van de overige studies zijn terug te vinden in bijlage 3.

2.4 Diversiteit in de opgenomen studies

Diversiteit is voor geen van de studies expliciet een thema, maar wordt wel genoemd in relatie tot het 'hebben van voldoende diversiteit binnen de onderzoeksgroep' (Cense & Van Dijk, 2010). Diversiteit betekent vaak de inclusie van respondenten uit etnische minderheidsgroepen, van jongeren met verschillende opleidingsniveaus, en van ongeveer evenveel jongens als meiden. Er is veel apart onderzoek uitgevoerd naar de seksualiteit van jongeren uit etnische minderheidsgroepen. Zes studies richtten zich specifiek op allochtone jongeren of jongvolwassenen, al dan niet in vergelijking met autochtone jongeren. Naast aparte groepen op basis van etniciteit, is ook onderscheid gemaakt op basis van religie, opleidingsniveau, lichamelijk functioneren en seksuele geaardheid. Eén studie richtte zich alleen op adolescenten met een islamitische achtergrond. Drie studies richtten zich specifiek op jongeren die VMBO of praktijkonderwijs volgden. Vijf studies richtten zich op jongeren met een lichamelijke beperking. Ten slotte richtten vijf studies zich op de acceptatie van of de ervaringen van homoseksuele jongeren of jongvolwassenen.

3. Seksuele ontwikkeling, school en opleidingsniveau

In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de bestudeerde onderzoeken ons leren over de relatie tussen seksuele ontwikkeling enerzijds en de school en opleidingsniveau anderzijds. We beschrijven achtereenvolgens wat voor jongeren informatiebronnen zijn bij het opdoen van kennis over seksualiteit (3.1), wat de relatie is tussen ouders en de seksuele ontwikkeling van hun kinderen (3.2), wat de rol van peers is in deze ontwikkeling (3.3), evenals de rol van de school (3.4), en welke factoren van invloed zijn op het vertonen van en meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag (3.5). Bij alle onderwerpen zal aandacht zijn voor eventuele verschillen naar opleidingsniveau.

3.1 Bronnen van seksuele voorlichting en informatie

In onderzoek naar de bronnen die jongeren raadplegen wanneer zij informatie zoeken over seksualiteit wordt vaak onderscheid gemaakt tussen informatie afkomstig van instanties zoals de school, GGD, gezondheidszorg of het welzijnswerk, en minder officiële kanalen zoals de media en ouders. Bij de bespreking van de literatuur houden wij deze verdeling aan.

3.1.1 Informatie via school, gezondheidszorg en welzijnswerk

Seksuele voorlichting op scholen vormt voor veel jongeren een belangrijke bron van informatie over seksualiteit. Uit het grootschalige representatieve onderzoek 'Seks onder je 25^e' blijkt dat een ruime meerderheid van de jongeren voorlichting over seksualiteit heeft gekregen op school (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Ook uit een onderzoek onder alleen VMBO-scholieren bleek dat de school de voornaamste bron van informatie over seksualiteit is (Vanwesenbeeck, Bakker, Fulpen, Paulussen, Poelman & Schaalma, 2003). Over het algemeen wordt de seksuele voorlichting die jongeren ontvangen op school positief gewaardeerd, door meiden iets positiever dan door jongens (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; zie voor kanttekeningen paragraaf 3.4). Vanwesenbeeck en collega's (2003) vonden geen verschillen tussen jongens en meiden in de mate waarin de school een belangrijke informatiebron over seks vormt. Uit het onderzoek van de Graaf en collega's blijkt echter dat meiden de school vaker als informatiebron noemen. Doordat niet duidelijk wordt hoe de vraag is gesteld, weten we echter niet of de meiden meer informatie krijgen, of dat de informatie bij hen beter beklijft. Wanneer we kijken naar de

inhoud van de seksuele voorlichting is het mogelijk dat meiden deze als relevanter beschouwen, en daarom meer kennis hieruit opdoen, omdat er veel aandacht is voor hormonale anticonceptie (Ferguson, Vanwesenbeeck & Knijn, 2008). Daarnaast is de school vooral voor jongeren in de leeftijd van 15 tot 17 een belangrijke informatiebron. Dit is mogelijk te verklaren doordat deze jongeren net seksuele voorlichting hebben gehad: deze vindt voor de meeste jongeren plaats wanneer ze tussen de 13 en 15 jaar zijn (idem).

Meer meiden dan jongens geven aan informatie te hebben gekregen van hun huisarts (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Verklaarbaar, want voor ruim twee derde van de meiden is hun huisarts degene tot wie ze zich wenden wanneer ze hormonale anticonceptie willen gebruiken. Ook laagopgeleide jongens en meiden zeggen veel informatie te krijgen vanuit gezondheidszorg. Dit geldt in het bijzonder voor meiden met een Antilliaanse afkomst, wat mogelijk samen met het bezoeken van een soa-poli, aangezien het gebruik van deze voorziening door meiden met een Antilliaanse afkomst hoog is. Meiden van Surinaamse afkomst verwerven informatie via de media. Meiden van Turkse afkomst zeggen juist weinig informatie te hebben gekregen vanuit de gezondheidszorg en media (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

Waar vroeger de 'lagere klassen' doelgroep waren van jongerenwerk³ worden allochtone jongeren een steeds belangrijker doelgroep (Van Griensven & Smeets, 2003; Gemmeke, Hilverdink, Hoogenes, Valkestijn, Vink & Smid, 2011). Dit kan deels verklaren dat laagopgeleide jongeren zeggen veel informatie te krijgen vanuit jongerenwerk. Ook kan het deels verklaren dat meiden en jongens met een autochtone Nederlandse achtergrond weinig informatie hebben gekregen vanuit het jongerenwerk, en jongens met een Marokkaanse achtergrond en meiden met een Antilliaanse achtergrond juist veel. Bij zowel laag als hoogopgeleiden hebben Nederlandse jongeren een relatief hoog en jongeren met jongeren met een Marokkaanse of Turkse achtergrond een relatief laag kennisniveau. Bij laagopgeleiden scoren daarnaast de Antilliaanse jongeren relatief laag en bij de hoog opgeleiden de Surinaamse jongeren. Deze bevindingen zijn met het huidige onderzoek niet te verklaren.

Jongeren met een fysieke beperking zijn onder-gerepresenteerd in het algemene jongerenonderzoek, maar zijn in beperkte mate onderwerp van apart onderzoek. Hieruit blijkt dat voor jongeren met een fysieke beperking seksuele voorlichting op school niet zo vanzelfsprekend is als voor jongeren zonder fysieke beperking (Wiegerink et al., 2010; Kef & Bos, 2006), hoewel veel van hen geïnteresseerd zijn in seks (Wiegerink et al., 2009). Blinde adolescenten hebben over het

³ Het jongerenwerk heeft zijn oorsprong aan het begin van de twintigste eeuw, en had als oorspronkelijk doel de 'verheffing van de lage klassen' (Van Griensven & Smeets, 2003). Tegenwoordig wordt het jongerenwerk gezien door gemeenten als middel dat kan bijdragen aan het oplossen van allerhande 'jeugdproblemen', waaronder schooluitval en criminaliteit, door middel van het organiseren van activiteiten met en voor jongeren in de leeftijd van 12-25 jaar.

algemeen het idee genoeg te weten over seksualiteit: de meeste kennis werd door hen verkregen via ouders en de media (Kef & Bos, 2006). De meeste jongeren met spina bifida hebben enige vorm van seksuele voorlichting gehad, meestal van hun ouders of via school (Verhoef et al., 2005). Bij jongeren met een hersenbeschadiging wordt seksualiteit meestal niet besproken tijdens hun revalidatietraject. Veel van deze jongeren hebben behoefte aan informatie over de invloed van de hersenbeschadiging op seksualiteit en reproductie, over beschikbare interventies, medicijnen en hoe ze om kunnen gaan met problemen die ze hebben op seksueel gebied met hun partner (Wiegerink et al., 2010).

3.1.2 Informatie via media

De mate waarin jongeren informatie verwerven via de media komt ruimschoots aan bod in de gevonden studies. Het verkrijgen van informatie over seksualiteit via de media in het algemeen en via televisie, tijdschriften en boeken in het bijzonder, doorsnijdt alle opleidingsniveaus (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Voor jongens is naast televisie, tijdschriften en boeken het internet een belangrijke en hoog gewaardeerde informatiebron. Hier is het sekseverschil groot: hoewel meiden ook aangeven internet hoog te waarderen als informatiebron, maakt 34 % van hen gebruik van internet als bron van informatie over seks tegenover 62% van de jongens (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Het hogere internetgebruik van jongens ten opzichte van meiden tekende zich al af vanaf de introductie van het internet in de jaren '90, maar dit verschil lijkt naarmate het internet wijder verbreid raakt kleiner te worden (Weiser, 2000; Helsper, 2010). Wat blijft zijn verschillen in de *manier* waarop jongens en meiden internet gebruiken: zo blijkt uit recent internationaal onderzoek dat meiden op internet vaker zoeken naar gezondheid gerelateerde informatie en dat jongens online vaker zoeken naar seksueel expliciet materiaal (Helsper, 2010). Of deze ontwikkelingen zich ook in Nederland voordoen is de vraag: hierover weten we mogelijk meer wanneer de resultaten van het nieuwe 'seks onder je 25er' onderzoek eind 2011 bekend worden.⁴

In het onderzoek van De Graaf en collega's (2005) wordt gesteld dat jongeren nauwelijks gebruik maken van telefonische informatielijnen. Dit is opvallend, want uit onderzoek naar dergelijke telefonische informatielijnen blijkt dat ze vaak gebruikt worden wanneer iemand wil weten of hij of zij risico heeft gelopen op een soa (Bos, Visser, Tempert & Schaalma, 2004). Door De Graaf en collega's (2005) is aan jongeren gevraagd waar ze naartoe zouden gaan als ze dachten een soa te hebben. Maar er werd niet gevraagd naar eventuele andere acties die ze zouden ondernemen en zo

⁴ Zie www.seksonderje25e.nl

bleef een telefonische hulplijn buiten de mogelijke antwoordopties. Het is dus niet bekend in welke mate jongeren gebruik maken van telefonische hulplijnen.

3.1.3 Informatie via ouders

Naast de school en de media wordt ook vaak onderzocht of en hoeveel jongeren via hun ouders kennis vergaren over seksualiteit. Er wordt dan gevraagd naar de mate waarin met de ouders over seksualiteit gepraat wordt, en welke onderwerpen zoal aan bod komen.

Een meerderheid van de adolescenten praat met hun ouders over seksualiteit (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007; De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Voor veel jongeren heerst er thuis een open klimaat met betrekking tot het praten over seks (Cense & Van Dijk, 2010). De meeste jongeren kunnen bij hun ouders (meestal hun moeder) terecht als zij vragen hebben of ergens mee zitten op het gebied van seksualiteit. Een aantal jongeren maakt hier ook gebruik van, maar veel jongeren praten liever niet met hun ouders over seksualiteit. De meeste jongeren hebben van hun ouders geen terugkerende seksuele voorlichting gehad (Cense & Van Dijk, 2010). Door veel onderzoekers wordt aandacht besteed aan de mate waarin jongeren met hun ouders over seks praten, ook in onderzoek naar seksuele gezondheid. Samenhang tussen seksuele gezondheid van jongeren en praten met de ouders over seks blijkt er nauwelijks te zijn (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Wel blijkt dat jongeren die vaker met hun ouders of vrienden over seks praten ook vaker al eens geslachtsgemeenschap hebben gehad (idem): het praten over seks en het hebben van seks zijn dus logischerwijs gekoppeld.

Meiden praten vaker met hun ouders over seksualiteit dan jongens, en laagopgeleide adolescenten minder dan midden en hoogopgeleide jongeren (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007). Nederlandse jongeren praten vaker over seksualiteit met hun ouders dan jongeren met een Turkse of een Marokkaanse achtergrond, en ook vaker dan adolescenten uit de groep 'overig niet-westerse jongeren', waar in het betreffende onderzoek vooral jongeren met een Indonesische of Surinaamse achtergrond toe behoorden. Een uitzondering vormt het onderwerp seks voor het huwelijk: dit wordt vaker met ouders besproken door jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007). Met betrekking tot etniciteit zijn de bevindingen van De Graaf en collega's (2005) enigszins anders: zij vonden namelijk dat zowel jongeren met een Nederlandse als een Antilliaanse achtergrond relatief veel met de ouders praten, en, evenals Schouten en collega's (2007), jongeren met een Marokkaanse of Turkse achtergrond weinig. Ook meiden met een Surinaamse achtergrond praten relatief weinig met de ouders over seks (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Echter de onderzoeken

van Schouten en collega's en de Graaf en collega's zijn slecht vergelijkbaar door de verschillende indeling van etnische groepen. Daarnaast was de steekproef van Schouten en collega's kleiner en was ook de leeftijdsrange beperkter (14-16 in vergelijking met 12-25 van De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

Ook de bevindingen met betrekking tot opleidingsniveau verschillen: waar volgens De Graaf en collega's juist laagopgeleide jongens en meiden iets vaker met hun ouders over seksualiteit praten dan hoogopgeleide jongens en meiden (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005) vonden Schouten en collega's dat laagopgeleide adolescenten hier juist minder over praten. Ook hier zijn de verschillen tussen de onderzoeken mogelijk te wijten aan de verschillen in steekproef, en zijn de bevindingen mogelijk anders wanneer zou worden uitgesplitst naar leeftijd. Resultaten van Vanwesenbeeck en collega's brengen geen uitsluitsel omdat zij een iets andere vraag stelden en geen vergelijkingsgroep hadden, maar laten wel zien dat VMBO-scholieren weinig informatie over seksualiteit van hun ouders ontvangen (Vanwesenbeeck, Bakker, Fulpen, Paulussen, Poelman & Schaalma, 2003).

Wanneer gesproken wordt over seksualiteit door ouders en hun adolescente kinderen zijn onderwerpen die worden besproken met name verliefdheid en relaties, condoomgebruik en andere anticonceptie (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007) partnerkeuze, de keuze wel of geen seks te hebben, ongewenste seks en lichamelijke veranderingen tijdens de puberteit (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007). Wensen en grenzen ten aanzien van seks worden door adolescenten nauwelijks met hun ouders besproken (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Door professionals (o.a. werkzaam in jongerenwerk en hulpverlening) wordt een 'taboe op seks en seksualiteit' gesignaleerd bij allochtone jongeren. Dit gesignaleerde taboe wordt verklaard door te verwijzen naar de zogenaamde 'schaamtecultuur' van de betreffende jongeren en het 'gebrek aan competenties' van hun ouders (Hemmes & Ulichki, 2010). Het is echter onduidelijk hoe de professionals 'het taboe' signaleerden, en of zij hun ervaringen met allochtone jongeren konden vergelijken met autochtone jongeren. Het feit dat door de geïnterviewde experts gesproken wordt over 'de cultuur van allochtonen' wordt door de onderzoekers niet geproblematiseerd, hoewel duidelijk verschillen bestaan tussen verschillende groepen allochtonen waar het gaat om seksueel gedrag (zie bijvoorbeeld De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; Hollander & Frouws, 2011).

3.2 De rol van ouders in seksuele ontwikkeling

We hebben gezien dat veel ouders informatie geven over seksualiteit aan hun kinderen of met hun kinderen over seksualiteit praten. Maar dat is niet de enige manier waarop ouders invloed hebben op de seksuele ontwikkeling van hun kinderen: zo is ook gevonden dat ouderlijke steun, ouderlijke kennis over het gaan en staan van een kind en familiecohesie van belang zijn. We zullen deze onderwerpen achtereenvolgens behandelen. Ten slotte besteden we ook aandacht aan het perspectief van ouders op het geven van seksuele voorlichting aan hun kinderen.

Uit een uitgebreide studie naar de invloed van zowel ouderlijke steun als ouderlijke kennis over het gaan en staan van het kind op de seksuele ervaring van kinderen blijkt dat beiden samenhangen met het op een latere leeftijd hebben van de eerste geslachtsgemeenschap (De Graaf, Vanwesenbeeck, Woertman, Keijsers, Meijer & Meeus, 2010). Wanneer een kind meer ouderlijke steun ervaart en wanneer de ouder beter op de hoogte is van het gaan en staan van zijn/haar kind, heeft dit kind later voor het eerst geslachtsgemeenschap en heeft het kind meer plezierige ervaringen met seks. Twee verklaringen worden voorgesteld: ofwel kinderen die meer ouderlijke steun ervaren en van wie de ouders meer weten hebben betere sociale en communicatievaardigheden. Zo zouden ze beter kunnen aangeven wat ze wel of niet willen op seksueel gebied. De andere mogelijkheid is dat kinderen die meer ouderlijke steun ervaren en van wie de ouders meer weten geneigd zijn om de verwachtingen van hun ouders na te leven. Bewijs voor de verklaringen kan niet worden gegeven omdat er niet gevraagd is naar sociale vaardigheden of naar de verwachtingen van ouders wat betreft het seks- en liefdesleven van hun kinderen. Condoomgebruik hing minder eenduidig samen met steun van ouders en kennis van ouders dan eerste keer geslachtsgemeenschap (De Graaf, Vanwesenbeeck, Woertman, Keijsers, Meijer & Meeus, 2010). De resultaten van deze studie lieten verder zien dat de verbanden tussen steun van ouders en de seksuele ontwikkeling van meiden sterker in vergelijking met jongens. De verschillen tussen jongens en meiden verklaren de onderzoekers door te stellen dat vrouwelijke seksualiteit over het algemeen meer afhankelijk is van sociale omstandigheden dan mannelijke seksualiteit. Echter deze theorie van 'female erotic plasticity' (Baumeister, 2000) wordt niet geheel door de onderzoeksresultaten ondersteund: voor meiden is het even belangrijk een relatie te hebben vóór zij een seksuele relatie beginnen als voor jongens (De Graaf, Vanwesenbeeck, Woertman, Keijsers, Meijer & Meeus, 2010).

De relatie tussen familiecohesie en het begin van romantische en seksuele ervaring van jongeren werd alleen bevestigd voor meiden in de leeftijd van 12 tot 14 (De Graaf, Van der Schoot, Hawk, Woertman & Meeus, 2011). Voor deze groep gold dat een lage familiecohesie resulteerde in

eerdere romantische relaties, wat vervolgens correleerde met een vroegere seksuele start (De Graaf, Van der Schoot, Hawk, Woertman & Meeus, 2011). Onduidelijk bleef of deze vroegere seksuele start gepaard ging met onveilig vrijen of negatieve ervaringen met seks.

Het perspectief van moeders op seksuele voorlichting is ook onderwerp van onderzoek geweest (Van Lee, Marjanovic, Wijsen & Mouthaan, 2005). De moeders uit het onderzoek zagen een primaire rol voor zichzelf in de seksuele opvoeding van hun kinderen en waren voorstander van open communicatie over seksualiteit (idem). Bij de inhoud van de voorlichting en communicatie werden verschillen gevonden naar etniciteit. Zo lag bij Turkse en Marokkaanse moeders de nadruk op het 'doorgeven van normen en waarden'; met name de maagdelijkheidsnorm en respect voor partner en diens familie vinden zij belangrijk. Bij de Antilliaanse/Arubaanse en Creools-Surinaamse moeders bestaat voorlichting uit het geven van waarschuwingen als 'vrij veilig'. De Nederlandse moeders lijken meer aandacht te besteden aan uitleg over de achtergrond van veilig vrijen en willen ook aandacht besteden aan de 'seksualiteitsbeleving' (Van Lee, Marjanovic, Wijsen & Mouthaan, 2005). Omdat niet alle moeders in het onderzoek kinderen hadden in de adolescentie fase is niet bekend of zij de verwachtingen die ze hebben over de voorlichting die ze zullen geven ook overeen zal komen met wat er in werkelijkheid gebeurt. Daarnaast moet worden opgemerkt dat het aantal moeders per etnische groep klein was (ongeveer zeven) en de resultaten dus zeer voorzichtig moeten worden geïnterpreteerd.

In onderzoek naar seksueel grensoverschrijdend gedrag van jongeren is tevens aandacht besteed aan ouders, zoals we zullen zien in paragraaf 3.5.

3.3 De rol van leeftijdsgenoten in seksuele ontwikkeling

Voor de invloed van leeftijdsgenoten op individuele seksuele ontwikkeling is in onderzoek naar seksuele gezondheid en grensoverschrijding op verschillende manieren aandacht. We zullen achtereenvolgens de communicatie over seksualiteit tussen jongeren en de invloed van meningen van vrienden en groepsdruk op seksuele ontwikkeling bespreken.

Door de meeste jongens en meiden wordt wel onderling over verliefdheid en relaties gesproken en ook anticonceptie- en condoomgebruik komt bij een meerderheid ter sprake (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Wensen worden door 72% van de jongens en 65% van de meiden besproken, grenzen door respectievelijk 64% en 69%. Meer meiden (75%) dan jongens (59%) praten

met vriend(inn)en over zwangerschap en het voorkomen daarvan (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

De invloed van peers op de seksuele ontwikkeling van jongeren wordt vaak in studies opgenomen als de invloed van de 'sociale norm', waar naast de mening van peers vaak ook de mening van ouders tot wordt gerekend. Uit een studie onder jongeren uit het beroepsonderwijs concludeerden Wolfers en collega's (2010) dat er een relatie bestaat tussen de intentie tot het laten doen van een soa-test en sociale normen: wanneer gedacht werd dat vrienden een positieve houding hadden tegenover het doen van een soa-test, had men een hogere intentie tot het laten doen van een soa-test. Een zelfde verband lijkt niet te bestaan voor condoomgebruik: Von Bergh & Sandfort (2000) vonden dat de sociale norm geen invloed heeft op de intentie tot condoomgebruik.

In een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen (Cense & Van Dijk, 2010) zijn jongeren uitgebreid bevraagd over groepsdruk. Door de meeste jongeren wordt weinig groepsdruk ervaren, zij geven aan dat zij hun eigen koers varen en ook anderen vrij laten om hun keuzes te maken. Binnen vriendengroepen wordt veel over seksualiteit gepraat, maar, zo zeggen de respondenten, weinig geoordeeld over seksueel gedrag van anderen. Verder zeggen zij dat binnen jongensgroepen veel wordt gegrapt en opgeschept over seks, want: 'seks hebben verhoogt je aanzien'. Voor meiden ligt dit anders, zo gaven zij aan: zij voelen de druk vanuit hun omgeving, hebben het idee dat ze 'achterlopen' als ze nog geen seksuele ervaring hebben, maar dat ze worden veroordeeld als ze teveel ervaring hebben. Groepsdruk of erbij willen horen speelt voor een aantal jongeren, maar meer voor zoenen en versieren, dan voor geslachtsgemeenschap (Cense & Van Dijk, 2010). In het onderzoek van Cense en Van Dijk (2010) waren slechts enkele homo- of biseksuele jongeren vertegenwoordigd. Er zijn aanwijzingen dat voor deze jongeren groepsdruk en (hetero)normen binnen vriendengroepen een ander effect hebben: De Graaf en collega's (2005) vonden dat adolescenten met homoseksuele gevoelens minder positieve relaties hebben met leeftijdsgenoten dan adolescenten zonder homoseksuele gevoelens.

3.4 De rol van opleidingsniveau en school in seksuele ontwikkeling

In paragraaf 3.1 werd duidelijk dat de school voor jongeren een belangrijke functie vervult als plaats waar jongeren informatie opdoen over seksualiteit. Hier gaan we in op de inhoud van seksuele voorlichtingslessen en de mening van jongeren daarover (3.4.1). Verder bespreken we onderzoek dat ingaat op de relatie tussen schoolklimaat en seksuele ontwikkeling (3.4.2). Ten slotte wordt aandacht

besteed aan de verschillen met betrekking tot kennis en seksueel gedrag tussen groepen jongeren met verschillende opleidingsniveaus (3.4.3).

3.4.1 Inhoud en oordeel over seksuele voorlichting

Het algemene beeld dat naar voren komt uit analyses van seksuele voorlichtingspakketten is positief: in lesmethoden en voorlichtingspakketten met als onderwerp seksualiteit voor het basis- en voortgezet onderwijs zijn geen hiaten te vinden (Kocken, Weber, Bekkema, Van Dorst, Van Kesteren & Wiefferink, 2007). Ook is de op scholen verstrekte informatie leeftijd-geschikt en veelomvattend (Ferguson, Vanwesenbeeck & Knijn, 2008). Desondanks zijn er toch enkele kanttekeningen te plaatsen bij de stand van zaken van seksuele voorlichting in het Nederlandse onderwijs. Zo is er veel variatie van school tot school doordat er geen nationaal curriculum is (Ferguson, Vanwesenbeeck & Knijn, 2008). Daarnaast is de invulling van het aanbod op de meeste scholen sterk docentafhankelijk (Inspectie van het Onderwijs, 2009). Wanneer de mate waarin jongeren informatie krijgen via school wordt gerelateerd aan seksueel gedrag en seksuele gezondheid, is nauwelijks samenhang te vinden (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Verbeteringen zijn mogelijk wat betreft de (doelgroep-specifieke) invulling van seksuele en relationele vorming, de omgang met lastige situaties bij het behandelen van dit thema, de competenties van docenten (Van den Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009), en het algemene gebruik van de beschikbare lespakketten (Kocken, Weber, Bekkema, Van Dorst, Van Kesteren & Wiefferink, 2007).

Gebrek aan aandacht voor docenten die het moeilijk vinden bepaalde thema's rondom seksualiteit te bespreken wordt ook herkend in het dovenonderwijs, waar nog meer sprake lijkt te zijn van variatie, afhankelijk van de persoonlijke interesses van het management van de school en docenten (Kok & Middelaar, 2003). Deze variatie van docent tot docent komt eveneens naar voren uit het onderzoek van Hemmes & Ulichki (2010), waarin wordt gesteld dat of de voorlichting 'wel of niet aankomt' bij jongeren afhankelijk is van de docent.

In een onderzoek waarin allochtone jongeren werden geïnterviewd over hun mening en behoeften omtrent seksuele voorlichting bleek dat de jongeren vinden dat de toon van bestaande interventies zoals voorlichtingsfilmpjes te luchtig en te komisch is (Hollander & Frouws, 2011). Verder storen jongeren zich aan de belerende wijze waarop de boodschap gebracht werden, en zeggen aan daardoor af te haken. Jongeren geven aan dat ze sneller iets aannemen van iemand met wie ze zich kunnen identificeren: bij voorkeur iemand met dezelfde etnische achtergrond en ongeveer dezelfde leeftijd. Dit geldt in het bijzonder voor Marokkaanse en Turkse jongens (Hollander & Frouws, 2011).

3.4.2 Schoolklimaat en seksuele ontwikkeling

Er zijn de afgelopen jaren verschillende studies uitgevoerd naar de acceptatie van homoseksualiteit op scholen. Op basis hiervan kan gesteld worden dat er op veel scholen een negatief klimaat heerst ten opzichte van homoseksualiteit, met name op mbo's en middelbare scholen (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; Van Bergen & Van Lisdonk, 2010; Inspectie van het Onderwijs, 2009; Kuyper, Vanwesenbeeck & Dankmeijer, 2007). Op middelbare scholen geven vmbo-leerlingen het vaakst aan dat zij ooit te maken hebben gehad met homonegativiteit (Van Bergen & Van Lisdonk, 2010). Voor veel homoseksuele jongeren is het negatieve schoolklimaat ten aanzien van homoseksualiteit op de middelbare school een belemmering om 'uit de kast te komen' (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; Van Bergen & Van Lisdonk, 2010) en veel van hen hebben op de middelbare school dan ook aan niemand verteld dat ze homoseksueel waren, of twijfels hadden over hun seksuele geaardheid. Ze maakten de inschatting dat ze dit beter niet konden vertellen, omdat er toch al veel werd geroddeld op school, er in het algemeen negatieve opmerkingen over homoseksualiteit werden gemaakt (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005), of omdat ze bang waren voor represailles (Van Bergen & Van Lisdonk, 2010).

Vooral als het om jongens of mannen gaat hebben leerlingen moeite met openlijke uitingen van homoseksualiteit (Inspectie van het Onderwijs, 2009). De vaak negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit op middelbare scholen en het veelvuldig gebruik van het woord homo als scheldwoord komen ook naar voren uit onderzoek van Kuyper en collega's (2007). Zij onderzochten het effect van schoolbeleid ter bevordering van homo-emancipatie op opvattingen en gedrag van leraren en leerlingen. De effecten van dergelijk beleid bleken moeilijk te bepalen en zeer summier (Kuyper, Vanwesenbeeck & Dankmeijer, 2007). Het beeld dat in het onderzoek geschetst wordt is weinig hoopgevend – op beide onderzochte scholen heerste ook na invoering van het schoolbeleid een negatieve sfeer ten aanzien van homoseksualiteit en op beide scholen gaven leerlingen, ongeacht hun seksuele geaardheid, aan dat zij zich niet altijd veilig genoeg voelden om 'zichzelf te kunnen zijn' (idem).

Hoewel er dus beschrijvingen bestaan van de relatie tussen schoolklimaat en uitingen van homoseksualiteit is de invloed van schoolklimaat op de seksuele ontwikkeling van jongeren niet expliciet onderwerp van onderzoek geweest. Opvallend, daar het bekend is dat negatieve reacties tegen homo's (deels) samenhangen met een afkeer van afwijkende genderrollen (zie bijvoorbeeld Van Bergen & Van Lisdonk, 2010; Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009). De disciplinerende invloed van dergelijke negatieve reacties op 'bijzondere' uitingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid hebben ongetwijfeld invloed op de seksuele ontwikkeling van *alle* jongeren, onafhankelijk van hun seksuele voorkeur.

Wel is aandacht geweest voor de relatie tussen schoolklimaat en psychisch welbevinden van jongeren met homoseksuele gevoelens (Sandfort, Bos, Collier & Metselaar, 2010). Hierin werd gevonden dat jongeren met homoseksuele gevoelens die een school bezochten waar meer positieve aandacht was voor diversiteit in het algemeen, minder psychische problemen rapporteerden dan jongeren die scholen bezochten waar minder positieve aandacht was voor diversiteit. Jongeren die scholen bezochten die weinig consistente en duidelijke gedragsregels hanteerden, rapporteerden vaker psychische gezondheidsklachten. Daarnaast is in het onderzoek 'seks onder je 25er' onderzocht wat de relatie is tussen de sociale integratie van een jongere op school en de seksuele gezondheid. Uit de antwoorden van de jongeren bleek dat diegenen die op de middelbare school beter sociaal geïntegreerd zijn of waren - die een vriendenkring hebben of hadden waarin ze een centrale plek innemen of innamen - minder vaak ervaring hadden met masturbatie (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Jongeren die beter sociaal geïntegreerd zijn, die vaker flirten via sms of chat en die een permissieve houding hebben ten aanzien van vrije seks hebben vaker een zogenaamde 'lineaire seksuele carrière'. Hiermee wordt een 'carrière' bedoeld die begint met tongzoenen, waarbij men vervolgens overgaat op strelen onder de kleren en naakt vrijen en waarbij geslachtsgemeenschap weer wat later volgt. Op wat voor manier de samenhang tussen sociale integratie en masturbatie en sociale integratie en 'lineaire seksuele carrière' ontstaat kan niet worden opgemaakt uit de onderzoeksresultaten.

3.4.3 Opleidingsniveau en seksueel gedrag

In het meeste onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen groepen jongeren op basis van opleidingsniveau. Onder laagopgeleide jongeren wordt dan vaak verstaan: jongeren die vmbo of mbo volgen, of jongeren die geen onderwijs meer volgen en waarvan de hoogst afgeronde opleiding basisschool, mavo, vmbo, mbo, havo of vwo is. Hoogopgeleide jongeren zijn jongeren die havo, vwo, hbo of universiteit volgen of die hbo of universiteit hebben afgerond (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009; De Graaf, 2005). In epidemiologisch onderzoek wordt data over seksueel gedrag, kennis over seksualiteit, condoomgebruik en seksuele dwang vaak uitgesplitst naar opleidingsniveau. Hier vatten we samen welke kennis deze uitsplitsingen hebben opgeleverd.

Laagopgeleide jongeren zijn sterker op seks gericht dan hoogopgeleide jongeren: ze denken vaker aan seks en zouden liever dan hoogopgeleiden van alles uitproberen (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Uit onderzoek onder middelbare scholieren bleek dat laagopgeleide jongeren de meeste ervaring met geslachtsgemeenschap hebben (De Looze, 2010). Dit is niet alleen het geval voor geslachtsgemeenschap: laagopgeleide jongeren hebben ook meer uitgeprobeerd, blijkt uit het gegeven dat laagopgeleide jongeren van 14 tot en met 17 jaar meer

ervaring hebben met vrijwel alle vormen van seks met een partner dan hoogopgeleide jongeren van deze leeftijd (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Binnen de groep jongeren die ervaring heeft met geslachtsgemeenschap en/of anale seks hebben laagopgeleide jongeren dit vaker met vier of meer sekspartners gedaan dan hoogopgeleide seksegenoten. Laagopgeleide jongens hebben daarnaast ongeveer twee keer zo vaak ervaring met zowel betalen voor seks als betaald worden voor seks dan hoogopgeleide jongens (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

Kennis over voortplanting, anticonceptie en soa's is onder laagopgeleide jongeren relatief laag (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Over het algemeen beschermen zij zich ook slechter tegen zwangerschap dan hoogopgeleide jongeren. Daarnaast gebruikten zij met hun laatste sekspartner minder vaak consequent anticonceptie dan hoogopgeleide jongeren; en zij hadden dan ook vaker te maken met ongeplande zwangerschap. Uit het onderzoek komt dus het beeld naar voren dat laagopgeleide jongeren vaker onveilig vrijen dan hoogopgeleide jongeren. Dit beeld is echter niet consistent: zo gebruiken laagopgeleide jongens de eerste keer dat ze geslachtsgemeenschap hebben juist vaker een condoom dan hoogopgeleide jongens (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

Lager opgeleide jongens en meiden hebben vaker ervaring met overhalen en dwang, ze zijn relatief vaak 'wel eens gedwongen tot seksuele handelingen'. Van de laagopgeleide meiden is 21% 'wel eens tot seks gedwongen', tegenover 13% van de hoogopgeleide meiden. Bij de jongens is dit respectievelijk 5 en 2% (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Deze tendens is ook zichtbaar in onderzoek onder middelbare scholieren: de ervaring met dwang stijgt naarmate het opleidingsniveau lager is (De Looze, 2010).

3.5 Factoren die een rol spelen bij grensoverschrijdend seksueel gedrag

De afgelopen jaren is de hoeveelheid onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen van jongeren toegenomen. Grensoverschrijdende seksuele ervaringen, en de bijbehorende gedragingen van een of meer andere betrokkenen, variëren van het maken van ongewenste seksuele opmerkingen tot gedwongen penetratie door wie, op welke manier en in welke situatie dan ook (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). We bespreken enkele factoren die van invloed zijn op het meemaken of vertonen van grensoverschrijdend gedrag die naar voren komen uit onderzoek. Hoewel er uitgebreid kwantitatief onderzoek naar grensoverschrijding heeft plaatsgevonden blijkt dat er, ondanks de hoeveelheid en brede range van onderzochte factoren, weinig verbanden werden gevonden met grensoverschrijdend gedrag (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). Dit suggereert dat er andere invloeden zijn die bepalender zijn

dan de variabelen die in het onderzoek zijn opgenomen. De verbanden die wel gevonden werden, vertoonden ook geen eenduidig patroon (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). Desondanks bespreken we enkele factoren die meerdere malen in verband zijn gebracht met grensoverschrijding, te weten opleiding, gezinsklimaat, ambigue communicatie en gendernormen.

Opleiding is als volgt gerelateerd aan het vertonen van grensoverschrijdend seksueel gedrag: lager opgeleide jongeren gingen vaker over iemands grenzen heen waarbij er geen sprake was van fysiek contact, terwijl hoger opgeleide jongeren dit vaker deden in seksuele situaties met fysiek contact (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). Ervaring met dwang stijgt naarmate het opleidingsniveau lager is (De Looze, 2010).

Een 'warm gezinsklimaat' beschermt tegen ervaringen met seksuele dwang. Jongeren uit een warm gezin hebben zowel een kleinere kans 'wel eens gedwongen te zijn' als 'wel eens iemand gedwongen te hebben' tot seksuele handelingen (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). Een verklaring hiervoor kan op basis van de verzamelde informatie niet worden gegeven. Door onderzoekers wordt de invloed van ouders op het aangaan van gezonde relaties en het ontwikkelen van betere communicatievaardigheden aangehaald als mogelijke verklaring (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). Ook uit onderzoek van De Looze (2010) bleek een relatie te bestaan tussen gezin en ervaringen met seksuele dwang: zij vonden dat kinderen die bij beide ouders wonen minder vaker ervaring hebben met seksuele dwang dan kinderen die bij één van de ouders wonen. Ook hier kan geen verklaring worden gegeven voor het gevonden verband. Wanneer wordt aangenomen dat kinderen die bij beide ouders opgroeien een warmer gezinsklimaat ervaren dan wanneer dat niet zo is, versterken deze bevindingen elkaar.

Ambigue communicatie over seks wordt gezien als één van de belangrijkste factoren voor het meemaken van grensoverschrijdend seksueel gedrag (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009), en ook voor het vertonen van grensoverschrijdend gedrag (Hendriks, Slotboom, Verbruggen, 2010). Vooral symbolisch verzet wordt gezien als een strategie die het meemaken van grensoverschrijdend seksueel gedrag vergroten omdat het tegenstrijdige signalen uitzendt. Met symbolisch verzet wordt bedoeld dat iemand aangeeft geen seks te willen, terwijl diegene dat eigenlijk wel wil en ook de intentie heeft om seks te hebben. Volgens de onderzoekers kan deze strategie iemands vaardigheden ondermijnen om duidelijk en overtuigend 'nee' te zeggen bij een oprechte weigering. Symbolisch verzet wordt zo gezien als risicofactor, het onderzoek ondersteunt de positieve kanten van ambigue communicatie als onderdeel van versiergedrag niet. Dit onderwerp vraagt echter meer onderzoek, daar in kwalitatief onderzoek naar voren komt dat veel meiden en jongens zich storen aan te directe communicatie: ze vinden dit bot en respectloos (Cense & Van Dijk, 2010).

In hetzelfde kwalitatieve onderzoek werden gendernormen in relatie tot grensoverschrijding onderzocht. Dominante gendernormen van jongens als jagers gericht op seks en meiden als zoekend naar liefde en aandacht worden hierin aangewezen als leidend tot risicoscenario's voor het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De verschillende gendernormen en gedragingen leidden tot een typologie van jongeren op basis van seksueel gedrag. Vijf jongensprofielen (bijvoorbeeld het profiel 'player', 'afwachter') en vijf meidenprofielen (bijvoorbeeld 'weerbare meid', 'aandachtzoekende meid') worden onderscheiden op basis van de gevoerde groeps gesprekken. Elk profiel hangt samen met een specifiek scenario dat de jongeren die binnen dit profiel vallen in meer of mindere mate kwetsbaar maakt voor grensoverschrijding (Cense & Van Dijk, 2010). Behalve met gender hangen deze profielen samen met etniciteit en opleidingsniveau, hoewel er in kwantitatief onderzoek geen samenhang tussen grensoverschrijding en etniciteit werd gevonden, en de profielen gebaseerd zijn op slechts tien respondenten per etnische groep (Cense & Van Dijk, 2010; Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009; Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). Bij het gebruik van deze profielen in verder onderzoek of bij de ontwikkeling van interventies is het van belang terughoudend te zijn.

In dit hoofdstuk zijn de bevindingen van het literatuuronderzoek beschreven. Daarbij zijn al een aantal kanttekeningen gemaakt, en deze zullen in het volgende hoofdstuk naar thema worden ingedeeld en uitgewerkt.

4. Diversiteit in het onderzoek naar seksuele ontwikkeling

In dit hoofdstuk bespreken we op welke manier diversiteit een rol heeft gekregen in het onderzoek naar seksuele ontwikkeling van jongeren, welke gevolgen dit heeft voor de onderzoeksuitkomsten en aanbevelingen, en op welke andere manieren diversiteit in relatie tot onderzoek zou kunnen worden onderzocht. We doen dit aan de hand van de verschillende thema's die in de gevonden studies belangrijk waren, te weten etniciteit (4.1), gender (4.2), seksualiteit (4.3), opleidingsniveau (4.4) en lichamelijke mogelijkheden (4.5).

4.1 Etniciteit

In veel onderzoek is aandacht voor de invloed van etniciteit, bijvoorbeeld op het gebruik van anticonceptie en het praten over seksualiteit met ouders. Hoewel het vanuit het oogpunt van inclusie positief is dat er aandacht is voor etnische minderheidsgroepen, zijn er een aantal kanttekeningen te plaatsen bij de manier waarop etniciteit wordt gebruikt. Deze betreffen de conceptualisering van etniciteit, het gebruik van categorieën op basis waarvan groepen worden gevormd, en de individuele focus van veel onderzoek.

Ten eerste is het zo dat een definitie van etniciteit zelden wordt gegeven. Wat hierdoor vaak gebeurt is dat etniciteit wordt gezien als synoniem aan cultuur. Onderliggende aannamen zijn dat etniciteit direct samenhangt met cultuur, dat deze 'cultuur' van generatie op generatie wordt doorgegeven en een homogene, stabiele factor is met aanwijsbaar effect in het dagelijks leven. Deze aannamen over wat etniciteit en cultuur zijn laten weinig ruimte voor diversiteit en sluiten uit dat de betekenissen van etniciteit en cultuur situationeel, contextueel en veranderlijk zijn (Ghorashi, 2006). Het is daarom van belang ervoor te waken dat personen worden gezien als de belichaming van een groep (M'charek, 2005), in plaats van individuen die zich door hun gedrag steeds opnieuw positioneren ten opzichte van één of meerdere groepen.

Een tweede kanttekening die geplaatst moet worden is dat de concepten etniciteit, cultuur, culturele bagage, culturele achtergrond, religie en afkomst vaak door elkaar worden gebruikt. Zo wordt de etniciteit van een respondent bijvoorbeeld door Cense en Van Dijk (2010) vastgelegd door te vragen naar het geboorteland van de ouders van de betreffende respondent. Uit de resultatensectie blijkt dat er een 'hindoestaanse groep' jongeren is onderscheiden, naast andere 'culturele groepen'. Het is niet duidelijk hoe deze groepen zijn ingedeeld, omdat ze niet verwijzen naar een land. Ook in onderzoek van Vanwesenbeeck en collega's (2003) wordt een vreemde

vergelijking gemaakt: hier wordt namelijk een islamitische met een caribische groep jongeren vergeleken. Niet alleen loopt de vergelijking hier mank (er wordt immers een groep gebaseerd op geografische afkomst vergeleken met een groep gebaseerd op religie), het laat ook zien dat de in het wetenschappelijk onderzoek gebruikte groepen overeenkomen met de in het integratiedebat centraal staande groepen. Evenals in het integratiedebat, wordt één aspect van identiteit – namelijk religie – een grote rol toebedeeld (Mepschen, Duyvendak & Tonkens, 2010). Epidemiologisch onderzoek brengt zo geen neutrale weergave van de werkelijkheid, maar is zelf ook beïnvloed door de sociaalmaatschappelijke context waarin zij wordt uitgevoerd (Epstein, 2007). Wanneer bijvoorbeeld wordt gesproken over ‘de islamitische doctrine’, ‘een subpopulatie binnen de groep moslims met extreme standpunten’ (Smerecnik, Schaalma, Kok, Meijer & Poelman, 2010), of over een ‘vrij progressieve groep allochtonen’ (Von Bergh & Sandfort) is deze invloed duidelijk aanwezig. Deze oordelende toon over allochtonen in het algemeen en de islam in het bijzonder maakt het begrijpen van de onderzoeksresultaten niet makkelijker: het leidt tot onnauwkeurig gebruik van de termen religie, etniciteit en cultuur, en er gaat informatie verloren wanneer onderzoeksresultaten van verschillende etnische minderheidsgroepen worden samengenomen.

Wat betreft de categorisering van groepen mensen zijn de volgende opmerkingen te plaatsen. Ten eerste worden niet-autochtone Nederlandse jongeren aangeduid met titels als allochtonen, migranten en niet-westerse jongeren. Geen van deze termen, of mogelijke andere alternatieven, is geschikt om de complexe realiteit van de verschillende en veranderende groepen mensen in de maatschappij te omvatten (Du Bois-Reymond, 2009) en door het gebruik van deze termen wordt vaak voorbij gegaan aan de onderlinge diversiteit in dergelijke categorieën. Desondanks is het bijna onvermijdbaar dergelijke categorieën te gebruiken. Het is daarbij echter wel van belang nauwkeurig te zijn in het kiezen van categorieën en stil te staan bij de effecten die deze keuze kan hebben voor de onderzoeksresultaten. We laten dit zien aan de hand van het gebruik van de term migrant en de term allochtoon. De term migrant wordt regelmatig gebruikt in onderzoek, maar refereert aan jongeren die nooit zijn gemigreerd: het betreft hier immers (klein)kinderen van migranten (De Graaf, Vanwesenbeeck, Meijer, Woertman, & Meeus, 2009; De Graaf, Vanwesenbeeck, Woertman, Keijsers, Meijer & Meeus, 2010; Schouten et al., 2007; Smerecnik, Schaalma, Kok, Meijer & Poelman, 2010; Wolfers, Kok, Mackenbach & Zwart, 2010). Op deze manier worden verschillen tussen groepen onterecht toegeschreven aan het effect van migratie, niet alleen verwarrend en onjuist maar ook onacceptabel wanneer infectiegevaar wordt gekoppeld aan het behoren tot een migrantengroep (Wolfers, Kok, Mackenbach & Zwart, 2010).⁵ In de meeste onderzoeken wordt niet gesproken over migranten, maar over verschillende etnische groepen. Dit maakt dat er kan worden nagegaan welke

⁵ Zie voor een gedetailleerde studie naar deze koppeling Proctor, Krumeich & Meershoek (2011)

verschillen bestaan op gebied van seksualiteit tussen etnische groepen. We hebben in hoofdstuk drie gezien dat deze verschillen onder meer betrekking hebben op de mate waarin jongeren met hun ouders over seks praten, maar bijvoorbeeld ook op het gebruik van anticonceptie. Omdat uit deze onderzoeken blijkt dat er een relatie is tussen etniciteit en seksualiteit, is het jammer dat er door onderzoekers op het moment dat conclusies worden getrokken of aanbevelingen worden gedaan, zeer vaak overgeschakeld naar een vergelijking tussen een Nederlandse groep (autochtoon) en een niet-Nederlandse groep (allochtoon) (Cense & Van Dijk, 2010; De Looze, 2010; Hemmes & Ulichki, 2010; Kuiper, Vanwesenbeeck & Dankmeijer, 2007; Van den Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; van Lee, et al., 2005; Vanwesenbeeck, Bakker, Fulpen, Paulussen, Poelman & Schaalma, 2003; Von Bergh & Sandfort, 2000). Op deze manier lijkt het alsof er zoiets bestaat als een 'allochtone achtergrond' (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005), een 'cultuur van allochtone jongeren' (Hemmes & Ulichki, 2010), een 'allochtone etniciteit' (De Looze, 2010) of een 'allochtone doelgroep' (Kocken, Weber, Bekkema, Van Dorst, Van Kesteren & Wiefferink, 2007) en verdwijnt een deel van de gedetailleerde kennis over de verschillen tussen etnische groepen. Een voorbeeld waarin duidelijk wordt hoe het samennemen van etnische minderheidsgroepen tot één allochtone groep als resultaat heeft dat epidemiologische informatie verloren gaat is te vinden in het onderzoek van Hollander en Frouws (2011). Zij concluderen dat 'allochtonen hoge seksuele activiteit vertonen', hoewel uit hun resultaten blijkt dat meiden met een Turkse of Marokkaanse achtergrond niet seksueel actief zijn. De kennis over deze specifieke groep meiden verdwijnt wanneer een gemiddelde van alle allochtonen wordt weergegeven.

De manier waarop etniciteit wordt gebruikt als kenmerk van een persoon kan leiden tot sterk gesimplificeerde, niet zelden zeer stereotype verklaringen van gedrag. Zo wordt gesteld dat zwanger zijn hip is voor meiden met een Antilliaanse en, in mindere mate, Surinaamse achtergrond (Hollander & Frouws, 2011), wat volgens de onderzoekers het relatief grote aantal tienerzwangerschappen onder jongeren met een Antilliaanse en Surinaamse achtergrond kan verklaren. Deze verklaring gaat voorbij aan eerder onderzoek waaruit een genuanceerder beeld naar voren komt. In onderzoek van Wijsen en Van Lee (2006) naar ongeplande zwangerschap, bleek namelijk dat bij respondenten met een Antilliaanse achtergrond de meerderheid zwanger was geworden, ondanks dat ze op dat moment echt geen kind wilden. Door zwanger zijn te betitelen als 'hip' (Hollander & Frouws, 2011) worden mogelijke betekenissen van moederschap voor identiteit en volwassenheid, een gebrek aan carrièreperspectieven, een gebrek aan geschikte seksuele voorlichting, en machtsverschillen tussen partners als mogelijke oorzaken van ongeplande tienerzwangerschappen buiten beschouwing gelaten. Zo worden verschillen tussen etnische groepen verklaard vanuit mentaliteitsverschillen, die

bepaald zijn door etniciteit. Echter, dergelijke verklaringen staan niet alleen structurele verklaringen in de weg maar laten ook de historische en socio-politieke context waarbinnen relaties tussen etnische groepen vorm krijgen buiten beschouwing. Wanneer deze context wel in beschouwing wordt genomen is het zeer goed denkbaar dat andere verklaringen naar voren komen. Zo merkten Buijs, Hekma en Duyvendak (2009) in hun onderzoek naar anti-homogeweld op dat jongens met een Marokkaanse achtergrond zich irriteerden aan het feit dat zij steeds werden gevraagd zich positief uit te spreken over homoseksualiteit om aan te tonen dat zij 'geïntegreerd' zijn (Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009). Door de sterke focus op etnische identiteit in relatie tot seksualiteit, worden jongeren gedwongen keuzes te maken tussen 'hun eigen cultuur' en 'de Nederlandse cultuur', wat kan leiden tot onbegrip en irritatie (Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009). In verschillende onderzoeken wordt gesuggereerd dat de autochtone Nederlandse groep wordt gekarakteriseerd door openheid over en een liberale houding jegens seksualiteit. In hoeverre dit klopt is te betwijfelen: zo leven er onder autochtone jongeren allerlei seksestereotype oordelen die helemaal niet liberaal zijn (Cense & Van Dijk, 2010). Ook wanneer in ogenschouw wordt genomen hoe moeilijk het is om Nederlandse vaders en moeders te interviewen over seksuele opvoeding (Van Lee, Marjanovic, Wijsen & Mouthaan, 2005) wordt dit beeld niet bevestigd. Het is dus van belang om evenveel aandacht te schenken aan de rol die seksuele en gendernormen innemen in autochtone als in allochtone groepen.

Door meer aandacht te besteden aan de conceptualisering van etniciteit en de indeling van een onderzoekspopulatie in subcategorieën kan de gedetailleerde informatie die middels vragenlijstonderzoek wordt vergaard leiden tot een beter begrip van overeenkomsten en verschillen tussen etnische groepen. Door de epidemiologische kennis te situeren in de maatschappelijke context kunnen we meer te weten komen over het samenspel tussen etniciteit, integratie en seksualiteit.

4.2 Gender

In alle studies wordt aandacht besteed aan gender. We gaan hier na op welke manieren gender een rol speelt in de opzet, analyse, interpretatie van onderzoeksresultaten, bij het doen van aanbevelingen en ontwerpen van interventies op basis van onderzoeksresultaten. We geven hierbij telkens aan welke aspecten van gender aan bod komen en wat dit betekent voor de beschikbare kennis over de seksuele ontwikkeling van jongeren.

Onderzoekers waken ervoor dat hun onderzoekspopulatie uit ongeveer evenveel jongens als meiden bestaat. Door dit te bewerkstelligen kunnen onderzoeksresultaten van jongens en meiden met elkaar worden vergeleken, zoals vaak in kwantitatief onderzoek gebeurt, of apart worden gepresenteerd, zoals vaak in kwalitatief onderzoek gebeurt. Dit levert kennis op over de zowel de *gedragingen waarbij* er verschillen bestaan tussen jongens en meiden als de *mate waarin* deze verschillen aanwezig zijn. Echter, dit levert geen kennis op over de *onderlinge verschillen* tussen jongens en meiden (Springer, Stellman & Young, 2011). Ook levert het geen kennis op over de *manier waarop* gender met deze verschillen samenhangt (M'charek, 2005), en is er weinig ruimte voor het onderzoeken van transgenderidentiteiten. In kwantitatief onderzoek wordt gender vaak als onafhankelijke, demografische, variabele gebruikt. Vervolgens wordt de individuele invloed van gender op een afhankelijke variabele zoals bijvoorbeeld condoomgebruik berekend. Hoewel dit aanwijzingen oplevert over de mate waarin gender van belang is, is het moeilijk deze verschillen te verklaren omdat de invloed van gender niet los te maken is van de invloed van andere sociale categorieën als klasse, opleidingsniveau en etniciteit (M'charek, 2005). De verwevenheid van deze categorieën wordt ook wel aangeduid met de term 'intersectionaliteit' (Wekker, 2002). Hoewel dit concept in het gebied van de gezondheidsbevordering weinig wordt gebruikt kan het zeer waardevol zijn om beter te kunnen begrijpen wie risico lopen op het ervaren van negatieve gezondheidsuitkomsten (Sen & Östlin, 2010), in het geval van seksualiteit bijvoorbeeld een soa.

In de analyse van data over seksueel grensoverschrijdend gedrag en de acceptatie van homoseksualiteit is op een andere manier aandacht voor gender. Hier wordt namelijk nagegaan hoe mannelijkheids- en vrouwelijkheidsnormen zijn terug te vinden in opvattingen van jongeren over seksualiteit. Ook wordt nagegaan in hoeverre genderstereotype stellingen als 'een jongen moet een meisje versieren, niet andersom' worden onderschreven door jongeren (Cense & Van Dijk 2010). Dit geeft een goed beeld over welke gendernormen dominant zijn op het gebied van (hetero)seksualiteit. Maar wat hier buiten beschouwing blijft, is dat ook diegenen die stereotype gedragingen afwijzen zich niet buiten de invloed van gendernormen bevinden. Ook zij definiëren zichzelf in relatie tot de bestaand normen. Door zich actief af te zetten tegen de norm staan zij niet buiten de norm maar creëren zij nieuwe mannelijkheids- en vrouwelijkheidsnormen, die verschillende handelingsruimte tot gevolg hebben (Butler, 1997). Uit het huidige onderzoek in Nederland komt geen breed scala aan gendernormen naar voren. Daardoor weten we niet hoe verschillende gendernormen die tegelijkertijd bestaan, verschillende handelingsruimte mogelijk maken, en daarmee de kans op het hebben van plezierige en veilige seks, beïnvloeden. Door als uitgangspunt te nemen dat er verschillende gendernormen bestaan die handelingsruimte voor jongeren mogelijk maken kan de manier waarop deze normen van invloed zijn op het seksueel gedrag van *alle* jongeren beter in beeld worden gebracht (Youdell, 2005).

In onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van allochtone jongeren wordt aandacht besteed aan de machtsdimensie van gender, wanneer bijvoorbeeld gesproken wordt over ‘culturen waarin ongelijkheid tussen jongens en meiden een belangrijk issue is’ (Hemmes & Ulichki, 2010). Door genderongelijkheid te thematiseren is het mogelijk de handelingsruimte van jongeren te onderzoeken, bijvoorbeeld in relatie tot ‘het aangeven van wensen en grenzen’ (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009; Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). Echter is het onjuist om machtsverschillen tussen jongens en meiden enkel te zien als relevant voor jongeren uit etnische minderheidsgroepen. Dit komt onder andere naar voren uit onderzoek naar ‘gedwongen worden tot seksuele handelingen’. Bij jongeren uit alle etnische groepen is het zo dat meiden vaker een vorm van grensoverschrijding hebben meegemaakt dan jongens (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Door de machtsdimensie van gender te beschouwen als relevant voor alle jongeren kan beter dan nu het geval is in kaart worden gebracht hoe machtsverschillen tussen jongens en meiden hun weerslag hebben op seksueel gedrag.

Vaak worden de verschillen die worden gevonden tussen jongens en meiden slechts deels verklaard. Zo verklaren Schouten en collega’s (2007) het feit dat meiden meer met hun ouders praten over seks dan jongens door te verwijzen naar onderzoek waaruit blijkt dat meiden meer informatie nodig hebben over seksualiteit. Maar het blijft onduidelijk waarom meiden meer informatie over seksualiteit nodig zouden hebben dan jongens (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007). Of, zoals gesteld wordt in relatie tot seksueel grensoverschrijdend gedrag, waarom het zo is dat ‘jongens nou eenmaal vaker dwingen dan meisjes’ (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Soms worden verschillen in gedrag tussen jongens en meiden toegeschreven aan de ‘sterkere connectie tussen mannelijke seksualiteit en biologische factoren’ dan vrouwelijke seksualiteit, welke sterker zou worden beïnvloed door sociale factoren (De Graaf, Vanwesenbeeck, Woertman, Keijsers, Meijer & Meeus, 2010). Maar juist het idee dat mannen een sterke biologische seksdrive hebben die zij niet kunnen onderdrukken, kan jongens onder druk zetten om aan dit beeld te voldoen (Holland, Ramazanoglu, Sharpe & Thomson, 2004). Daardoor is de kans groter dat zij onveilig vrijen – het zou immers tegen hun natuur ingaan om hun opwinding te negeren en niet te vrijen als er geen condoom voorhanden is (Holland, Ramazanoglu, Sharpe & Thomson, 2004). Volgens deze verklaring zijn het juist de sociale factoren die in hoge mate de verschillen in seksueel gedrag tussen jongens en meiden beïnvloeden, en niet de biologische factoren. Uitwerkingen van dergelijke perspectieven zijn in het Nederlands onderzoek weinig te vinden. Dit heeft niet alleen gevolgen voor de kennis die over seksueel gedrag van jongeren bestaat, maar ook voor gedragsveranderingsinterventies die onderzoekers aanbevelen. We laten dit zien aan de hand van een voorbeeld over seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Bij seksuele grensoverschrijding wordt veel gesproken over het idee van het ‘aangeven van

grenzen en wensen' (Cense & Van Dijk, 2010). Als gevolg hiervan worden bestaande dominante gendernormen herhaald: het zijn de meiden die moeten leren hun grenzen aan te geven, waar jongens moeten leren die grenzen te respecteren (Frouws & Hollander, 2011). Door dergelijke boodschappen in preventieprogramma's voor scholen op te nemen worden bestaande normen versterkt en als algemeen geldend verspreid. Zo wordt het voor jongens moeilijker hun seksuele grenzen te uiten wanneer ze niet voldoen aan het beeld dat ze, omdat ze jongen zijn, altijd zin hebben in seks. Voor meiden kan een dergelijke boodschap het moeilijker maken om hun seksuele wensen te uiten, vooral wanneer deze betrekking hebben op het hebben van seks zonder gevoelens van verliefdheid te koesteren voor de partner (Holland, Ramazanoglu, Sharpe & Thomson, 2004). Het kan ook tot gevolg hebben dat meiden minder snel vertellen over de moeilijkheden die ze hebben bij het aangeven van hun seksuele wensen en grenzen, omdat ze daarmee niet voldoen aan het voorbeeld van autonome vrouw die voor zichzelf kan opkomen, dat in interventies wordt gesteld (Bjerrum Nielsen & Rudberg, 2007).

Gender wordt vooral gebruikt om 'seksuele problemen' (bijvoorbeeld ongeplande zwangerschap, grensoverschrijdende seksuele handelingen) te beschrijven en te verklaren. Hierdoor blijft de invloed van gender op interacties *zonder* problematische seksuele uitkomsten onderbelicht. Op basis van buitenlands onderzoek (Renold, 2007; Youdell, 2005; Allen, 2005^a; Allen, 2007) is echter te verwachten dat dominante gendernormen ook binnen sociale (niet-seksuele) interacties een beperkte handelingsruimte voor jongeren tot gevolg kunnen hebben. Het gegeven dat veel jongeren op school 'niet zichzelf durven zijn' (Kuyper, Vanwesenbeeck & Dankmeijer, 2007), zou in dit licht kunnen worden onderzocht als effect van strikte gendernormen en de druk tot het presenteren van een coherente genderrol (Renold, 2007). Gender als uitgangspunt voor het analyseren van homofob gedrag kan ook nieuwe manieren opleveren om anti-homofobie onderwijs vorm te geven. We weten namelijk dat afkeer van homoseksualiteit sterk te maken heeft met opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid (Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009). Zoals gezien in hoofdstuk 3 lijken anti-homofobie onderwijs en beleid niet de gewenste resultaten op te leveren (Kuyper, Vanwesenbeeck & Dankmeijer, 2007). Wanneer er meer ruimte komt voor het bestuderen van de invloed van mannelijkheids en vrouwelijkheidsnormen op sociale interactie, zou meer recht kunnen worden gedaan aan de verschillende vormen van pesterijen en uitsluiting die zowel homoseksuele als heteroseksuele jongeren ervaren. Uitgaande van 'anti-genderisme' (Airtton, 2009) – het tegengaan onderdrukking, uitsluiting en pesterij op basis van strikte gendernormen – kunnen verschillende maatregelen ontwikkeld worden die alle leerlingen, ongeacht genderidentiteit of seksuele identiteit, beschermen tegen de beperkende invloed van dominante gender- en seksuele normen. Een

dergelijke aanpak kan de positieve aspecten van diversiteit benadrukken, wat ook door Sandfort en collega's (2010) wordt aanbevolen.

4.3 Seksualiteit

Seksualiteit is een begrip dat, hoewel het centraal staat in veel onderzoek, geen eenduidige definitie kent en vaak ook niet gedefinieerd wordt. Dit maakt dat het belangrijk is aan te geven welke diverse aspecten van seksualiteit zichtbaar worden door onderzoek en welke niet: seksualiteit kan immers sociale, politieke, biologische en psychologische aspecten omvatten, maar kan bijvoorbeeld ook gaan over gevoelens, praktijken, of identiteiten (Manderson, Bennet & Sheldrake, 1999). Het blijkt dat de betekenis van seksualiteit niet zo vanzelfsprekend is: voor sommigen gaat het hier over verliefdheid en relaties (Kef & Bos, 2006) voor anderen over geslachtsgemeenschap (De Graaf, Van der Schoot, Hawk, Woertman & Meeus, 2011), en voor weer anderen hoort 'seks hebben op internet' hier ook bij (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). In deze paragraaf bezien we welke diverse aspecten er onder de noemer van seksualiteit onderzocht worden, en hoe er ruimte is voor seksuele diversiteit.

In veel studies staat seksueel gedrag centraal. Vragen die hierbij aan bod komen betreffen onder andere het aantal sekspartners, de leeftijd waarop men voor het eerst geslachtsgemeenschap heeft, of men veilig vrijt of niet, wat redenen zijn voor het hebben van seks, of seks gewild of ongewild heeft plaatsgevonden, et cetera. Doordat dit onderzoek vaak kwantitatief is van aard, is er weinig ruimte voor het exploreren van vragen over hoe partnerkeuze bijvoorbeeld tot stand komt, op welke manier gevoelens van plezier, schuld, schaamte, 'erbij horen', nieuwsgierigheid, opwinding een rol spelen in de beleving van seksualiteit of wat de symbolische betekenis is van bepaalde seksuele handelingen. Door de focus van veel onderzoeken op problemen rondom seksualiteit, is er met name aandacht voor die aspecten en processen van seksueel gedrag die verband houden met problemen zoals soa, ongewenste zwangerschap of seksueel geweld. Zo wordt opwinding als motief voor het hebben van seks een enkele keer bevraagd, maar vervolgens buiten beschouwing gelaten in verdere discussies wanneer blijkt dat er geen relatie is tussen opwinding en grensoverschrijdend gedrag (Kuyper, De Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). Wat hierdoor onbekend blijft is waardoor opwinding wordt veroorzaakt, hoe opwinding wordt beleefd en geuit, hoe op opwinding wordt gereageerd, et cetera. De invloed van dergelijke aspecten op de seksuele ontwikkeling van jongeren blijft zo onbekend.

In veel kwantitatief onderzoek (zoals bijvoorbeeld De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005) wordt specifiek aandacht besteed aan het includeren van homoseksuele jongeren. Zo is ook voor deze groep informatie beschikbaar over seksuele gezondheid, het krijgen

van seksuele voorlichting, et cetera. In veel ander onderzoek, wanneer het bijvoorbeeld gaat over de relatie tussen familiecohesie en seksuele initiatie, wordt homoseksualiteit niet genoemd. Op deze manier wordt de seksuele ontwikkeling van homoseksuele jongeren veelal als apart gezien van de seksuele ontwikkeling van heteroseksuele jongeren. Dit wordt versterkt doordat er ook onderzoek is dat zich juist uitsluitend op homoseksuele jongeren richt (bijvoorbeeld Van Bergen & Van Lisdonk, 2010). Desalniettemin levert dit onderzoek veel kennis op, bijvoorbeeld over de relatie tussen homoseksualiteit en psychisch welbevinden, en homoseksualiteit in relatie tot pestgedrag. Maar, door dergelijke relaties alleen bij homoseksuele jongeren uit te lichten, lijkt het alsof er wordt aangenomen dat er voor heteroseksuele jongeren geen relatie kan bestaan tussen uitingen van seksualiteit en pestgedrag. Dit is nog maar de vraag wanneer in ogenschouw wordt genomen hoe belangrijk seksualiteit is in relatie tot reputatie (Cense & Van Dijk, 2010).

Daarnaast is het zo dat niet duidelijk is of de groep in het onderzoek geïnccludeerde homojongeren representatief is voor Nederlandse homojongeren. De respondenten worden namelijk via specifieke kanalen benaderd, bijvoorbeeld door een oproep voor deelname te plaatsen in een tijdschrift speciaal voor homojongeren (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Hierdoor bestaat de kans dat jongeren die twijfelen over hun seksuele geaardheid, die nog 'in de kast zitten', of waarvan hun homoseksualiteit in de thuissituatie niet geaccepteerd wordt, buiten beeld blijven. Het is immers onwaarschijnlijk dat zij een abonnement hebben op een tijdschrift voor homoseksuele jongeren.

In veel onderzoek is het aantal biseksuele respondenten zeer gering. Hierdoor worden hun ervaringen vaak samen gepresenteerd met die van homoseksuele jongeren en daardoor weten we weinig over de specifieke ervaringen van biseksuele jongeren (Keuzenkamp, Duyvendak, Felten & Hekma, 2010). Het is dus waarschijnlijk dat de diversiteit aan ervaringen van niet-heteroseksuele jongeren niet tot uiting komt in onderzoek.

4.4 Opleidingsniveau

Vaak wordt in kwantitatieve onderzoeken het opleidingsniveau van jongeren geregistreerd en wordt nagegaan of er op basis van opleidingsniveau verschillen zijn aan te wijzen in seksueel gedrag. Met name in onderzoek naar de manier waarop jongeren leren over seksualiteit en in onderzoek naar het gebruik van anticonceptie is de aandacht voor verschillen naar opleidingsniveau groot. Het algemene beeld dat naar voren komt is dat laagopgeleide jongeren meer op seks gericht zijn en dat er bij hen vaker dan bij hoogopgeleide jongeren iets fout gaat. Dit beeld moet echter genuanceerd worden, ook hoogopgeleiden worden aangeduid als 'risicogroep' (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo,

2009), zij lopen namelijk meer risico op het vertonen van fysiek grensoverschrijdend seksueel gedrag. Desalniettemin worden laagopgeleide jongeren gezien als een groep die 'een extra steuntje in de rug nodig heeft' (Kocken, Weber, Bekkema, Van Dorst, Van Kesteren & Wiefferink, 2007). Onderzoek naar de oorzaak van deze verschillen naar opleidingsniveau is niet gevonden, en de meeste onderzoekers beperken zich tot het verklaren van de verschillen door te wijzen naar verschillen in attituden.

Opleidingsniveau wordt een enkele keer gezien als synoniem van sociaal economische status (Janssen, De Wit, Hospers & Van Griensven, 2001). Sociaal economische status komt verder niet aan bod in het onderzoek, een uitzondering daargelaten waar aandacht is voor het samenhangende concept 'gezinswelvaart' (De Looze, 2010). Dit is een gemis vanwege de mogelijke nuancering die het opnemen van sociaal economische status kan aanbrengen in het beeld dat er bij laagopgeleide jongeren vaker iets fout gaat op seksueel gebied: mogelijk is dit niet (alleen) te verklaren door opleidingsniveau maar ook door sociaal economische status. Enkele onderzoekers bevelen dan ook aan dat in het Nederlandse onderzoek meer aandacht moet zijn voor sociaal economische klasse (Hemmes & Ulichki, 2010) of voor een combinatie van problemen die zich vaak concentreert in economisch zwakke gezinnen (Hollander & Frouws, 2011).

4.5 Lichamelijke mogelijkheden

In de algemene studies naar seksuele ontwikkeling van jongeren is geen aandacht voor jongeren met afwijkende lichamelijke mogelijkheden. Er zijn wel enkele aparte studies uitgevoerd naar seksualiteit van jongeren met een chronische aandoening, spina bifida, hersenverlamming, doofheid of blindheid, zoals we in hoofdstuk drie zagen. Ook dit onderzoek wordt gekenmerkt door het gebruik van een kwantitatieve methode. Omdat veel van dit onderzoek erop gericht is medische hulpverlening aan jongeren te verbeteren wordt hier vooral aandacht besteed aan de behoefte die jongeren hebben aan informatie over hoe fysieke aspecten van hun beperking seksualiteit beïnvloeden (Wiegerink et al., 2011; Kok & Middelaar, 2003). Daarnaast wordt soms onderzocht of de beperking het beginnen van romantische en seksuele relaties van jongeren beïnvloedt (Wiegerink et al., 2009). Hoewel er dus wel aandacht is voor het in kaart brengen van speciale medische behoeften van deze jongeren is er geen aandacht voor de diverse manieren waarop zij seksualiteit ervaren. Deze overwegend medische benadering van seksualiteit bij jongeren met beperkingen is niet onverwacht. Het wetenschappelijke veld van de 'disability studies', waarin wordt onderzocht hoe lichamelijke en geestelijke beperkingen betekenis krijgen in sociale en culturele context, is zich pas sinds kort aan het ontwikkelen in Nederland (Pols & M'charek 2010; Blume & Hiddinga, 2010).

Aandacht voor de ervaring van seksualiteit zou ervoor kunnen zorgen dat deze jongeren niet als behorend tot een speciale groep worden gezien, maar als individuen voor wie hun eigen lichaam normaal is, en die via dit lichaam seksualiteit beleven en betekenis geven (Thompson, Shakespeare & Wright, 2010).

In dit hoofdstuk hebben we gezien op welke manier diversiteit een rol heeft gekregen in het onderzoek naar seksuele ontwikkeling van jongeren aan de hand van de thema's etniciteit, gender, seksualiteit, opleidingsniveau en lichamelijke beperkingen. In het volgende hoofdstuk zullen we nagaan welke binnen welke wetenschappelijke disciplines seksuele ontwikkeling is bestudeerd en zullen ook kennishiaten en methodische hiaten aan bod komen.

5. Kennishiaten, methoden en wetenschappelijke disciplines

In het vorige hoofdstuk is al deels aan bod gekomen hoe gebruikte concepten en onderzoeksmethoden van invloed zijn op wat we in onderzoek te weten komen over de seksuele ontwikkeling van jongeren. In dit hoofdstuk volgt een analyse van de in dit literatuuronderzoek opgenomen studies met betrekking tot de kennishiaten (5.1), de wetenschappelijke disciplines waarin seksuele ontwikkeling onderwerp van studie is (5.2), en de gebruikte onderzoeksmethoden (5.3).

5.1 Kennishiaten

Verschillende kennishiaten zijn aan te wijzen in het onderzoek naar de relatie tussen seksuele ontwikkeling van jongeren enerzijds en opleidingsniveau en school anderzijds. De hiaten die we hier bespreken betreffen het onderzoek naar seksualiteit vanuit het perspectief van jongeren (5.1.1), naar seksuele ontwikkeling in de prepuberale fase (5.1.2), naar de verschillende manieren waarop de school een rol kan spelen in seksuele ontwikkeling (5.1.3) en naar maatschappelijke normen over seksualiteit (5.1.4).

5.1.1 Seksualiteit vanuit het perspectief van jongeren

Over drie onderwerpen die in de onderzoeksopdracht van FWOS werden genoemd zijn geen onderzoeken gevonden. Vragen over de motivatie van jongeren om toenadering tot elkaar te zoeken, over de aanwezigheid van rolmodellen en identificatiefiguren, en over wat jongeren als mijlpalen in de eigen ontwikkeling ervaren, blijven onbeantwoord. De hiaten zijn deels te wijten aan het feit dat seksuele gezondheid en seksuele weerbaarheid de meest onderzochte thema's zijn. De nadruk ligt op de preventie van de negatieve uitkomsten die seksueel gedrag kan hebben. Redenen die jongeren hebben om toenadering te zoeken, en rolmodellen die hun gedrag beïnvloeden blijven daardoor buiten beschouwing. Deels bestaan de hiaten ook door de onderzoeksmethoden die gangbaar zijn: in gestructureerde en kwantitatieve methoden is weinig ruimte voor de manier waarop jongeren seksualiteit ervaren en wat voor henzelf mijlpalen in hun seksuele ontwikkeling zijn, met andere woorden is er dus weinig kennis over seksualiteit vanuit het perspectief van jongeren.

Het onderzoeken van seksuele ontwikkeling vanuit het perspectief van jongeren zou naast

kennis over toenadering, rolmodellen en mijlpalen, tot nieuwe inzichten kunnen leiden over 'seksuele carrières' (De Graaf, Vanwesenbeeck, Meijer, Woertman, & Meeus, 2009). Zoals eerder gezien is de 'niet-lineaire carrière' vaker terug te vinden bij jongeren uit etnische minderheidsgroepen en laagopgeleide jongeren en wordt dit ook wel de 'deviante carrière' genoemd. Een dergelijke typering van seksuele ontwikkeling als deviant is problematisch omdat het een stigmatiserende werking heeft (Nagel, 2003). De onderzoekers hebben twee mogelijke verklaringen voor het feit dat jongeren uit etnische minderheidsgroepen en laagopgeleide vaker het niet-lineaire carrière pad bewandelen: zij zouden andere seksuele verlangens hebben, of minder mogelijkheden hebben om hun seksuele verlangens te vervullen als gevolg van minder kennis, ouderlijke sturing en communicatie over seks. Dit is echter de interpretatie van de onderzoekers, het is nog maar de vraag of één van deze verklaringen door jongeren wordt onderschreven. Hun visie en verklaring voor de volgorde waarop en periode waarin zij voor het eerst met seksuele handelingen experimenteren, welke beweegredenen zij hiervoor hebben en hoe zij hierop terugkijken, is geen onderwerp van onderzoek geweest.

In het voorgaande hebben we ook gezien dat nog onduidelijk is welke factoren van invloed zijn op grensoverschrijdend gedrag (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). De variabelen die werden opgenomen uit verschillende gezondheidswetenschappelijke en sociaalpsychologische theoretische modellen bleken niet geschikt te zijn om dit gedrag te verklaren. Wel is bekend dat ambigue communicatie en symbolisch verzet samenhangen met het meemaken van grensoverschrijdend gedrag, maar we zagen ook dat over de functie en betekenis van deze vorm van communicatie nog veel vragen bestaan. Doordat ambigue communicatie en symbolisch verzet alleen worden beschouwd in relatie tot grensoverschrijdend gedrag, verworden zij tot risicofactoren. Echter, er is geen aandacht voor de redenen voor het gebruik van ambigue communicatie – het is bijvoorbeeld ook mogelijk dat iemand niet precies weet of zij/hij wel of geen seks wil, of dat ambigue communicatie deel uitmaakt van het opbouwen van seksuele spanning (Muehlenhard & Peterson, 2005; Mitchell & Wellings, 2002; Meston & O'Sullivan, 2007; Krebbekx, 2009). Jongeren worden in interventies ter bevordering van gezondheid aangemoedigd ambigue communicatie te vermijden, terwijl de betekenis ervan niet duidelijk is. Het is niet ondenkbaar dat ambigue communicatie juist deel van het plezier is. Door het perspectief van jongeren op ambigue communicatie en symbolisch verzet te onderzoeken kunnen we te weten komen waarom dit voor jongeren bij hun seksueel gedrag hoort. Zo kan ook worden voorkomen dat jongeren worden beschouwd als seksueel onwetend en kunnen zij beschouwd worden als seksuele subjecten die seksuele situaties kunnen inschatten en verantwoordelijke keuzes kunnen maken (Allen, 2007).

5.1.2 Seksuele ontwikkeling in de prepuberale fase

Er bestaan ook kennishiaten wat betreft seksuele ontwikkeling in de pre-puberale fase: de meeste onderzoekers richten zich op de seksuele ontwikkeling tijdens en na de puberteit. Dit is niet verwonderlijk, vanwege de belangrijke positie die preventie van soa's en ongewenste zwangerschappen innemen in onderzoek. Ook hier weer kan een link gelegd worden met de nadruk op seksueel *gedrag*. Hoewel jongeren in de pre-puberale fase hier weinig ervaring mee hebben wil dat niet zeggen dat seksualiteit voor hen geen rol speelt. Uit onderzoek bij basisschoolkinderen blijkt bijvoorbeeld dat het thema seksualiteit alom aanwezig is in hun spreken en spel (Kuik, 2001). Om ouders te kunnen ondersteunen bij de seksuele opvoeding van hun kinderen (Van Lee, Marjanovic, Wijzen & Mouthaan, 2005) is het belangrijk deze ontwikkeling van kinderen beter te begrijpen. Hierbij moet niet alleen in termen van weerbaarheid worden gedacht (bescherming tegen seksuele uitbuiting van volwassenen/oudere kinderen). Dit kan namelijk als gevolg hebben dat de beelden en angsten die volwassenen over seksualiteit hebben op kinderen worden geprojecteerd (Egan & Hawkes, 2008), en geen brede exploratie plaatsvindt van de manier waarop en de vorm waarin seksualiteit voor deze kinderen een rol speelt in hun leven.

5.1.3 De rol van de school in seksuele ontwikkeling

Er is nog veel onbekend over de manier waarop schoolcultuur en dynamieken binnen vriendengroepen samenhangen met seksuele ontwikkeling. Uit onderzoek dat hieraan aandacht besteedt komt duidelijk naar voren dat gender hierin een belangrijke rol inneemt: zo blijkt dat jongens onderling opscheppen over seksuele ervaring omdat dat stoer en mannelijk is, of dat homoseksuele jongeren op school vaak minder vrienden hebben dan heteroseksuele jongeren. Dergelijke constatering vragen om verheldering over de manier waarop gendernormen worden gevormd, binnen dan wel buiten scholen, en hoe deze gendernormen vervolgens een rol spelen in seksuele ontwikkeling en het seksueel gedrag van jongeren.

De school is niet alleen een plek waar informatie wordt overgedragen, maar is ook als socialiserend instituut van belang voor de seksuele ontwikkeling van jongeren. Onder andere uit onderzoek naar seksuele intimidatie komt de behoefte aan meer kennis hierover naar voren (Bajema, 2001). Dergelijke kennis zou de gevonden gegevens over seksueel gedrag kunnen contextualiseren: scholen vormen niet slechts de passieve context waarin seksuele voorlichting plaatsvindt maar zijn instituten van culturele reproductie, waarin de betekenis van gender en seksuele identiteit mede worden bepaald (Allen, 2005^a) en de ruimte voor seksuele diversiteit vaak beperkt is (zie bijvoorbeeld Sandfort, Bos, Collier & Metselaar, 2010). Door te onderzoeken hoe

onderwijspraktijken patronen van gender en seksuele ongelijkheid mede bepalen kan de relatie tussen school en de seksuele ontwikkeling van jongeren beter uitgediept worden (Allen, 2005^a; Allen, 2007). De behoefte hieraan spreekt onder andere uit het in hoofdstuk 3 besproken feit dat veel jongeren zich niet veilig genoeg voelen op scholen om 'zichzelf te zijn', evenals uit de homonegativiteit die op veel scholen heerst en de aanwijzingen voor de rol van mannelijkheidsnormen hierin (Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009).

Daarnaast is de school een interessante plek voor onderzoek naar seksualiteit en jongeren omdat jongeren hier vaak hun sekspartners ontmoeten (denk niet alleen aan de klas maar ook aan schoolfeesten en schoolreisjes), zij het leuk vinden seksueel contact te hebben in semi-publieke ruimtes (Kuyper, De Wit & Wijsen, 2011) en er conflicterende ideeën bestaan over welk seksueel gedrag is toegestaan op scholen tussen docenten en leerlingen (Janssens, Schakenraad, Lammers & Brants, 2008).

5.1.4 Maatschappelijke normen en seksualiteit

Over het algemeen is er in onderzoek naar seksualiteit weinig aandacht voor de manier waarop seksualiteit in de maatschappij kan fungeren om mensen te beoordelen. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat onderzoekers concluderen dat seksualiteit voor bepaalde jongeren geen rol speelt (Cense & Van Dijk, 2010) wanneer iemand besluit zich te onthouden van seksueel gedrag. Integendeel, juist dan is te verwachten dat de betekenis van seksueel gedrag voor iemands identiteit, zelfbeeld en reputatie leidend is in dat besluit (Krebbekx, 2009). Dergelijke besluiten worden genomen in een maatschappelijke context waarin heteroseksualiteit gezien wordt als normaal, homoseksualiteit als 'anders' maar over het algemeen geaccepteerd, en waarin biseksualiteit veelal onzichtbaar is (Keuzenkamp, Duyvendak, Felten & Hekma, 2010). Daarnaast brengt onderzoek bijvoorbeeld ook aan het licht dat een monogame relatie meer geaccepteerd wordt dan het hebben van meerdere partners tegelijk en dat seksualiteit van jongeren door volwassenen meer geaccepteerd wordt wanneer deze plaatsvindt in de context van een stabiele romantische relatie (Bakker, De Graaf, De Haas, Kedde, Kruijer & Wijsen, 2009; Ferguson, Vanwesenbeeck, & Knijn, 2008).

Over de manier waarop dergelijke maatschappelijke normen de keuzemogelijkheden van jongeren mede bepalen, en in hoeverre we keuzes van jongeren in het licht van deze en andere maatschappelijke normen moeten zien, is nog veel onbekend. Het is zeer goed denkbaar dat huidige resultaten van onderzoek door maatschappelijke normen in beschouwing te nemen, anders beoordeeld worden. Zo vonden De Graaf en collega's (2005) dat meiden hun seksleven positief

beoordelen ondanks het feit dat ze pijn ervaren bij het vrijen en problemen hebben met klaarkomen. De onderzoekers concluderen dat deze problemen mogelijk min of meer vanzelfsprekend zijn voor meiden (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Over de reden van de vanzelfsprekendheid wordt niet gesproken, maar deze is denkbaar als we de resultaten bekijken vanuit het oogpunt dat liefde en seks bij elkaar zouden moeten komen in een stabiele relatie. Omdat de seks plaatsvindt in een liefdesrelatie is het misschien niet zo vreemd dat meiden ondanks de ervaren pijn, hun seksleven toch positief evalueren.

Ten slotte is er wel onderzoek geweest naar de effecten van preventieve interventies in termen van gedrag, maar zijn sociaalmaatschappelijke effecten van interventies buiten beschouwing gebleven. Het is belangrijk meer te weten over de effecten van de problematisering van seksualiteit van jongeren, met name wanneer groepen worden onderscheiden op basis van etniciteit en deze in verband worden gebracht met hoge risico's op negatieve uitkomsten van seks. De verbinding tussen etnische groepen en risicogedrag kan namelijk leiden tot extra aandacht voor sommige etnische groepen in de vorm van speciaal op hen gerichte preventieprogramma's (Proctor, Krumeich & Meershoek, 2011). Deze specifieke aandacht zou kunnen leiden tot verzet vanwege de ervaring van toegenomen disciplinerende (zie bijvoorbeeld Van den Berg, 2007). Hiervan zouden verstoring van seksuele voorlichting in de klas, 'seksueel risicogedrag' of geweld tegen homo's mogelijk uitingen kunnen zijn.

5.2 Wetenschappelijke disciplines

Het meeste onderzoek naar seksuele ontwikkeling van jongeren wordt uitgevoerd door gezondheidswetenschappers, psychologen, epidemiologen, in mindere mate pedagogen, en, wanneer het gaat om jongeren met een lichamelijke beperking, ook medici. Het in het bijzonder hoge aandeel van gezondheidswetenschappers in dit veld en het grote stempel dat zij op het onderzoek drukken is niet verwonderlijk door de ernst van hiv/aids in het verleden en de urgentie die daarmee ontstond voor het in kaart brengen van seksueel gedrag en het ontwikkelen van preventieve interventies (Parker & Aggleton, 2007). Inmiddels echter is het onderwerp van onderzoek voor een groot deel verschoven van gezondheid en preventie van soa's en hiv-besmetting naar seksuele grensoverschrijding en seksuele weerbaarheid. Zoals we zagen blijkt dat seksueel grensoverschrijdend gedrag maar in zeer beperkte mate te verklaren valt door de factoren die tot nu toe in relatie gebracht zijn met dit gedrag, zoals seksuele attituden en relationele vaardigheden (Kuyper, de Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2011). Sociologisch onderzoek naar seksualiteit richt

zich vooral op de acceptatie van homoseksualiteit en antropologische benaderingen ontbreken grotendeels. Juist sociologische en antropologische benaderingen zouden aan de beschrijving en het begrip van grensoverschrijdend seksueel gedrag kunnen bijdragen omdat ze dieper ingaan op de motivaties tot gedrag – hoe gedrag individueel wordt vormgegeven in relatie tot normen en waarden. Zo zou een sociologische benadering bijvoorbeeld in beeld kunnen brengen hoe ontwikkelingen binnen minderheidsgroepen kunnen leiden tot een grotere of minder grote acceptatie van seksuele activiteit van jongeren, zoals dat ook is gebeurd in het geval van acceptatie van homoseksualiteit (Keuzenkamp, Duyvendak, Felten & Hekma, 2010). Door middel van een antropologische benadering kan deze kennis aangevuld worden met informatie over hoe seksualiteit door deze jongeren beleefd wordt en hoe dit gedrag betekenis krijgt in relatie tot soms tegenstrijdige maatschappelijke normen en waarden over seksualiteit (Holland, Ramazanoglu, Sharpe & Thomson, 2004; Dudgeon & Inhorn, 2004).

Veel onderzoek wordt gekarakteriseerd door het belang dat gehecht wordt aan het identificeren van risicogroepen. Hoewel dit in het licht van preventie van soa voordelen kan hebben – doordat het een efficiënte inzet van preventieve interventies tot gevolg heeft – is de keerzijde van het indelen van individuen in groepen in het vorige hoofdstuk uiteengezet. Zo zagen we dat wanneer individuen worden gezien als belichaming van een groep met bepaalde vaststaande karakteristieken er weinig ruimte is voor het erkennen van onderlinge diversiteit, en kan het stigmatiserende gevolgen hebben als groepen worden geclassificeerd als ‘risicogroep’. Hoewel epidemiologisch en gezondheidswetenschappelijk onderzoek, mede door het identificeren van risicogroepen, hebben bijgedragen aan de verlaging van de prevalentie van hiv en soa is er toenemend bewijs voor een grotere effectiviteit van gezondheidswetenschappelijke interventies wanneer zij een sociaalwetenschappelijk theoretisch fundament hebben (Glanz & Bishop, 2010). Door het bestaande sociologische onderzoek, bijvoorbeeld naar homoseksualiteit (Keuzenkamp, 2010) en de rol die seksualiteit aanneemt in het integratiedebat, (zie bijvoorbeeld Mepschen, Duyvendak & Tonkens, 2010; of Prins & Saharso, 2008) te koppelen aan het epidemiologische, psychologische en gezondheidswetenschappelijke onderzoek naar seksualiteit, bestaat de mogelijkheid nieuwe theoretische perspectieven op seksualiteit te ontwikkelen (Parker & Aggleton, 2007; Hahn, 2009). Door een dergelijke multidisciplinaire aanpak kan een deel van de kennishiaten die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen worden ingevuld.

5.3 Methodische hiaten

Zoals in hoofdstuk twee werd geschetst zijn de meeste studies gebaseerd op kwantitatieve data. We zagen al dat dit tot gevolg heeft dat er gedetailleerde informatie beschikbaar is over verschillende aspecten van seksueel gedrag, bijvoorbeeld over de leeftijd waarop jongeren voor het eerst geslachtsgemeenschap hebben, over de frequentie van condoomgebruik, en ook over attitudes ten aanzien van seksueel gedrag en kennis over anticonceptie. Andere informatie, bijvoorbeeld vanuit het perspectief van jongeren, wordt wanneer gebruik wordt gemaakt van kwantitatieve methoden, niet aan het licht gebracht.

Kwalitatief onderzoek maakt het wel mogelijk de ervaringen van respondenten te achterhalen en hun twijfels, onzekerheden en tegenstrijdige opvattingen over seksualiteit te achterhalen en te duiden. In veel van het besproken kwalitatief onderzoek is hiervoor echter weinig ruimte. Dit heeft te maken met het feit dat er vaak gebruik wordt gemaakt van focusgroepen (Janssens, Schakenraad, Lammers & Brants, 2008; Van Lee & Mouthaan, 2007; Van Lee, Marjanovic, Wijsen & Mouthaan, 2005; Janssen, De Wit, Hospers & Van Griensven, 2001) en altijd van een gestructureerde aanpak.⁶ Hoewel focusgroepen interessante data op kunnen leveren over seksualiteit, vormen dergelijke groepsgesprekken ook een moment voor jongeren om hun seksualiteit te presenteren (staging), waarbij bewust sommige kanten van seksualiteit worden getoond en andere worden verborgen (Allen, 2005^b). Het is daarom waarschijnlijk dat er verschillen bestaan in de manier waarop jongeren in groepsverband over seksueel gedrag praten, en de manier waarop ze hun seksueel gedrag werkelijk ervaren (Bjerrum Nielsen & Rudberg, 2007).

Het nadeel van het gebruiken van een gestructureerde aanpak is dat onderzoekers zich kunnen laten leiden door theoretische aannamen en zo beïnvloeden welke informatie ze wel en welke ze niet verkrijgen van hun respondenten. Om de waarde van de gevonden informatie te kunnen schatten is het van belang na te gaan wat de gebruikte onderzoeksmethode betekent voor de gevonden resultaten (Hahn, 2009). In veel van de onderzoeken is deze reflectie minimaal. Zo analyseren Smerecnik en collega's (2011) bijvoorbeeld bijdragen aan een internetforum waarop gediscussieerd wordt over islam en seksualiteit. Uit onderzoek naar de relatie tussen uitlatingen op een forum en het 'offline leven' blijkt echter onder andere dat internetfora vaak gebruikt worden om uit te proberen hoe andere mensen op een bepaalde mening reageren (zie bijvoorbeeld de Koster, 2010). Door Smerecnik en collega's (2011) wordt over de waarschijnlijke discrepanties tussen online

⁶ Hoewel er onderzoekers zijn die aangeven gebruik te maken van de 'grounded theory' benadering (Schouten, Van den Putte, Pasmans & Meeuwesen, 2007), is deze benaming niet adequaat daar in het betreffende onderzoek een gestructureerde vragenlijst van vier pagina's lang werd gebruikt en de formulering van een nieuwe theorie niet tot stand kwam.

uitingen en offline gedrag niet gesproken, wat hun conclusies vertekent. Reflectie op de gebruikte kwalitatieve onderzoeksmethode is ook bij Frouws & Hollander gering. Hoewel deze onderzoekers aangeven dat zij ervoeren dat hun respondenten vrijuit spraken, spreken ze dit later tegen wanneer ze aangeven te twijfelen aan de waarheid van antwoorden van enkele respondenten. Dergelijke twijfel is nooit geheel weg te nemen, maar wel te verminderen. Hiertoe kan bijvoorbeeld een vertrouwensband worden opgebouwd tussen onderzoeker en respondent (Rubin & Rubin, 2004), kan gebruik worden gemaakt van een proces van herhaalde en steeds persoonlijker wordende interviews (Spronk, 2005) of van datatriangulatie (Kelle, 2006) – waarbij in dit geval bijvoorbeeld een anonieme vragenlijst afgenomen had kunnen worden.

Door kwalitatief onderzoek kan nieuwe informatie aan het licht komen, zo melden ook Janssen en collega's (2001): middels interviews kwamen de onderzoekers achter kennisdeficiënties op het gebied van soa en anticonceptie die zij niet hadden opgemerkt als gebruik was gemaakt van een vragenlijst. Daarnaast kan ook etnografisch onderzoek nieuwe informatie opleveren over de manier waarop jongeren keuzes maken rondom seksualiteit. Zo vond Hardon (2002) dat hoogopgeleide Nederlandse meiden in communicatie met hun ouders niet zwangerschapspreventie als reden om te beginnen met de anticonceptiepil noemen. Wat bleek was dat redenen die ze aandroegen bij hun ouders bijvoorbeeld waren het uitstellen van menstruatie of verminderen van menstruatiepijn, vaak wanneer ze interesse kregen in seksualiteit maar voordat zij een vriend kregen. De meiden hoefden zo niet meer aan hun ouders te vragen of ze de pil mochten gaan gebruiken wanneer zij al een vriend hadden. Dit stond volgens hen gelijk aan toestemming vragen om met hun vriend naar bed te gaan en dat onderwerp durfden ze niet aan te snijden bij hun ouders (Hardon, 2002). Dergelijke nuances zijn onmogelijk te achterhalen via vragenlijstonderzoek, maar leveren belangrijke informatie op over de manier waarop keuzemogelijkheden voor jongeren gevormd worden door structurele factoren (beschikbare anticonceptie), binnen een maatschappelijke context (waarin spreken over anticonceptie meer is geaccepteerd dan spreken over seks). Door andere onderzoeksmethoden te gebruiken kan meer recht gedaan worden aan de ervaringen van jongeren.

6. Conclusie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk zullen we de in hoofdstuk één gestelde onderzoeksvragen beantwoorden. Achtereenvolgens komen aan bod de relatie tussen opleidingsniveau, school en seksuele ontwikkeling (6.1), diversiteit (6.2), en methodische en kennishiaten (6.3). Ten slotte doen we aanbevelingen voor toekomstig onderzoek (6.4).

6.1 Seksuele ontwikkeling, opleidingsniveau en school

In deze literatuurstudie is aandacht geweest voor de invloed van school en opleidingsniveau op de seksuele ontwikkeling van jongeren. Daarnaast is, conform de opdracht, aandacht geweest voor de invloed van ouders op seksuele ontwikkeling, en voor grensoverschrijdend seksueel gedrag. We bespreken hier kort de bevindingen in relatie tot de onderzoeksvragen (1.1).

Ten eerste vormt de school middels seksuele voorlichting een belangrijke bron van informatie over seksualiteit voor jongeren. Ook blijkt dat schoolklimaat mede bepalend is voor de mate waarin jongeren durven uit te komen voor hun seksuele voorkeur. Er bestaan verschillen tussen jongeren op basis van opleidingsniveau: jongeren die een lager opleidingsniveau hebben minder kennis over anticonceptie en raken vaker ongepland zwanger dan jongeren met een hoog opleidingsniveau. Uit het onderzoek valt niet te concluderen hoe deze verschillen veroorzaakt zijn en of opleidingsniveau zelf of andere gerelateerde factoren hierin belangrijk zijn. De rol van sociaaleconomische status blijft onbekend.

Ten tweede is de rol van ouders en gezinssituatie van invloed op de seksuele ontwikkeling van jongeren. Zo hangen de ervaring van ouderlijke steun, en de kennis die ouders hebben over het gaan en staan van hun kind samen met het op een latere leeftijd hebben van de eerste geslachtsgemeenschap. Ook is het zo dat een 'warm gezinsklimaat' en het wonen bij beide ouders samenhangt met minder ervaring van seksuele grensoverschrijding en dwang. Of het hier causale relaties betreft is op basis van het onderzoek niet te bepalen.

Ten derde is onderzocht wat de rol van leeftijdsgenoten is in seksuele ontwikkeling. Hieruit blijkt dat veel jongeren over verliefdheid, relaties, seks en condoomgebruik praten met hun vrienden en dat hier vooral bij jongens sprake is van opschepperij over seksuele veroveringen. Veel heteroseksuele jongens zijn van mening dat zij buiten de invloed van groepsdruk en opschepperij over seksueel gedrag staan. Voor meiden ligt dit anders: zij voelen wel druk uit hun omgeving.

Homoseksuele jongeren hebben minder positieve relaties met leeftijdsgenoten; mogelijk vinden zij minder aansluiting als gevolg van de opschepperij over (hetero)seks.

Ten vierde is aandacht besteed aan grensoverschrijdend seksueel gedrag. Dit gedrag wordt in verband gebracht met opleidingsniveau, gezinsklimaat, ambigue communicatie en gendernormen. De empirische en theoretische onderbouwing van deze verbanden is zwak en er is dan ook meer onderzoek nodig om deze verbanden te kunnen begrijpen.

6.2 Seksualiteit en diversiteit

In veel onderzoek naar seksuele ontwikkeling is diversiteit geen expliciet thema. Dit betekent niet dat er geen aandacht is voor diversiteit. Deze aandacht is in de onderzoeken namelijk terug te vinden in de werving van respondenten, waarbij gelet wordt op representatie van respondenten uit etnische minderheidsgroepen, van jongeren met verschillende opleidingsniveaus, en van ongeveer evenveel jongens als meiden. Dit maakt het mogelijk resultaten van onderzoek te vergelijken tussen deze verschillende groepen. Dit gebeurt dan ook veelvuldig: er worden groepen onderscheiden op basis van opleidingsniveau, etniciteit, gender en homoseksuele of heteroseksuele identiteit. Door deze invulling van diversiteit is het mogelijk verschillen in seksueel gedrag tussen groepen mensen in kaart te brengen. Door deze nadruk op de verschillen tussen groepen mensen is de aandacht voor de verschillen binnen groepen echter minimaal. Ook blijft de complexe dynamiek tussen die verschillende markers van identiteit zo buiten beeld (M'charek 2005).

We hebben gezien dat er vooral veel aandacht is voor etnische diversiteit. Etniciteit vormt een centrale variabele op basis waarvan verschillen in seksueel gedrag worden benoemd en geduid. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld sociaal economische status, waar nauwelijks aandacht voor is. Sociale categorieën als klassenpositie, gender en etniciteit worden in het meeste onderzoek beschouwd als geïsoleerde factoren die elk een individuele invloed hebben op seksuele ontwikkeling. Het is echter juist de verwevenheid van deze sociale componenten, die aangeduid wordt met de term intersectionaliteit (Wekker, 2002), die samenkomend in een persoon de positie van deze persoon in de maatschappij bepalen. Deze maatschappelijke positie bepaalt mede welke handelingsruimte jongeren hebben om seksualiteit in hun eigen termen te definiëren en te beleven (Holland, Ramazanoglu, Sharpe & Thomson, 2004). In enkele onderzoeken wordt de verwevenheid van sociale componenten genoemd als belangrijk (bijvoorbeeld door Hemmes & Ulichki, 2010), maar het lijkt te ontbreken aan onderzoeksmethoden om de manier waarop deze concepten in onderlinge samenhang van invloed zijn op seksuele ontwikkeling goed te kunnen beschrijven.

In het hoofdstuk over diversiteit hebben we gezien dat het van belang is dat door onderzoekers voor zij hun onderzoek starten, nagedacht wordt over de verdeling van de onderzoeksgroep. Is het nodig de onderzoek te verdelen in subgroepen? Op basis van welke kenmerken worden groepen ingedeeld? Van welke verschillen kan op theoretische basis verwacht worden dat ze er toe doen? Welke verschillen of overeenkomsten worden minder zichtbaar door deze manier van indelen?

6.3 Kennishiaten, gerelateerd aan disciplines en methoden

In de kennis over de invloed van school en opleidingsniveau op de seksuele ontwikkeling van jongeren bestaan een aantal hiaten, zoals hierboven kort is aangestipt en in hoofdstuk vijf uitgebreid is besproken. Ten eerste is er weinig onderzoek gedaan vanuit het perspectief van jongeren. Hierdoor kunnen vragen over de redenen tot het zoeken van toenadering, de invloed van rolmodellen en mijlpalen in de seksuele ontwikkeling niet worden beantwoord. Hierdoor blijft ook het perspectief van jongeren op ambigue communicatie in relatie tot grensoverschrijdend gedrag onderbelicht. Daarnaast hebben we gezien dat jongeren in de pre-pubere fase geen onderwerp van onderzoek zijn. Ten derde blijkt er een gebrek aan kennis te zijn over de manier waarop betekenissen van gender en seksuele identiteit mede binnen scholen worden vormgegeven, en hoe de school een vormende rol heeft die niet beperkt is tot het geven van seksuele voorlichting in lessen. Ten slotte is er nog veel onbekend is over de manier waarop de maatschappelijke context mede bepaalt welke handlungsruimte jongeren hebben om seksualiteit in hun eigen termen te definiëren en te beleven.

De gevonden hiaten zijn deels te verklaren door na te gaan vanuit welke disciplines het meeste onderzoek wordt uitgevoerd en welke methoden hierbij veelal worden gebruikt. Onderzoekers binnen de psychologie, epidemiologie en gezondheidswetenschappen zijn voornamelijk geïnteresseerd in het beschrijven en verklaren van seksueel gedrag dat negatieve gevolgen heeft, zoals seksueel overdraagbare aandoeningen, ongeplande zwangerschappen of seksueel geweld. Hierdoor is de nadruk komen te liggen op individueel gedrag en wordt vooral gezocht naar individuele factoren die zijn te beïnvloeden middels preventieve interventies. De invloed van sociale positie en maatschappelijke context op individueel gedrag, immers moeilijker te veranderen, zijn hierdoor logischerwijs minder aan bod gekomen.

6.4 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

Op basis van dit onderzoek doen wij een aantal aanbevelingen voor toekomstig onderzoek die betrekking hebben op methoden, theoretische perspectieven, en het object van onderzoek.

Ten eerste kan verbreding van het scala van methoden dat wordt gebruikt leiden tot meer kennis over seksuele ontwikkeling. Etnografische methoden en interviews kunnen het perspectief van jongeren aan het licht brengen en bieden de ruimte tegenstrijdige gevoelens rondom seksualiteit te duiden. Met name etnografische methoden zijn geschikt te onderzoeken hoe seksueel gedrag betekenis krijgt voor jongeren, en hoe dit reflecteert in hun seksuele praktijken. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat kwantitatieve methoden niet meer nodig zijn: via kwantitatief onderzoek kan kennis worden vergaard over de verdeling van gedrag over verschillende groepen en over de prevalentie van gedrag. Met het oog op diversiteit dient er bij het gebruik van kwantitatieve methoden evenveel aandacht geschonken te worden aan het analyseren van verschillen *binnen* groepen als aan het analyseren van verschillen *tussen* groepen. Naast te zoeken naar verschillen tussen groepen, zou in de analyse van kwantitatief materiaal ook aandacht moeten zijn voor het analyseren van *overeenkomsten* tussen groepen. Ten slotte is het van belang ervoor te waken dat wanneer vergelijkingen worden gemaakt tussen groepen, deze groepen ook daadwerkelijk vergelijkbaar zijn (en er dus geen religieuze met een etnische groep wordt vergeleken).

Ten tweede is het belangrijk te streven naar integratie van theoretische perspectieven op seksualiteit zoals die bestaan binnen de psychologie, gezondheidswetenschappen, disability studies, sociologie en antropologie om tot een beter begrip te komen van seksualiteit. Een dergelijke multidisciplinaire aanpak kan ertoe leiden dat verschillen tussen en binnen groepen kunnen worden verklaard, en kan bijvoorbeeld ook meer aandacht worden besteed aan de rol die maatschappelijke normen innemen in de leefwereld van jongeren en aan de manier waarop sociaaleconomische klasse seksueel gedrag beïnvloedt. Met name in relatie tot seksueel grensoverschrijdend gedrag is een dergelijke aanpak gewenst. Ook kan een multidisciplinaire aanpak de relatie tussen seksualiteit en gender beter beschrijven en zo mogelijk effectiever diversiteitsbeleid op scholen bewerkstelligen.

Ten derde is het van belang seksualiteit en seksuele ontwikkeling als uitgangspunt van onderzoek te nemen. De centraalstelling van de negatieve gevolgen van seks, zo zagen we, heeft tot gevolg dat we weinig weten over de positieve aspecten van seks, en bijvoorbeeld ook over hoe seks van invloed is op de zelfdefinitie van een persoon. Door seksuele ontwikkeling als onderzoeksobject te kiezen is er meer ruimte voor het onderzoeken van seksuele ideeën, praktijken en lichaamsbeleving. Het is goed denkbaar dit onderzoek binnen de school zelf te lokaliseren. Zo kan de rol van de school als vormend instituut onder de loep worden genomen, kan de school bestudeerd

worden als plaats waar jongeren met elkaar in contact komen, waar ze leren over seksualiteit, waar ze seksuele ervaringen opdoen, waar seksuele en gendernormen tot stand komen en waar een belangrijk deel van hun seksuele ontwikkeling plaatsvindt. Dit is tevens sociaalwetenschappelijk een vernieuwende manier om onderzoek te doen naar seksualiteit die belangwekkende resultaten kan opleveren.

Ten slotte

Dit onderzoek maakt duidelijk dat er niet alleen behoefte is aan aandacht voor diversiteit in relatie tot seksualiteit, maar dat er ook behoefte is aan diversiteit in onderzoeksmethoden en theoretische perspectieven om te komen tot een beter begrip van de seksuele ontwikkeling van jongeren.

Referenties

- Airton, L. (2009). 'From sexuality (gender) to gender (sexuality): the aims of antihomophobia education'. *Sex Education, 9*: 129-139
- Allen, L. (2005^a). Concrete and Classrooms: How Schools Shape Educational Research. *British Journal of Sociology of Education, 26*: 491-504
- Allen, L. (2005^b). Managing masculinity: young men's identity work in focus groups. *Qualitative Research, 5*: 35-57
- Allen, L. (2007). Denying the sexual subject: schools' regulation of student sexuality. *British Educational Research Journal, 33*: 221-234
- Bajema, C. (2001). *Omgaan met ongewenst seksueel gedrag op school. Copingstrategieën van jongeren in het voortgezet onderwijs*. Assen: Van Gorcum
- Bakker, F., De Graaf, H., De Haas, S., Kedde, H. Kruijer, H. & Wijsen, C. (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland 2009*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- Baumeister, R.F. (2000). Gender differences in erotic plasticity: the female sex drive as socially flexible and responsive. *Psychological Bulletin, 126*: 347-374
- Bjerrum Nielsen & Rudberg, 2007. Fun in Gender—Youth and Sexuality, Class and Generation. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research, 15*: 100-113
- Blume, S. & Hiddinga, A. (2010). Disability Studies as an academic field. Reflections on its development. *Medische antropologie, 22*: 225- 236
- Bos, A.E.R., Visser, C.G., Tempert, B.F., & Schaalma, H.P. (2004). Evaluation of the Dutch AIDS information helpline: an investigation of information needs and satisfaction of callers. *Patient Education and Counseling, 54*: 201-206
- Buijs, L., Hekma G. en Duyvendak, J.W. (2009). *Als ze maar van me afblijven. Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Butler, J. (1997). *The psychic life of power: theories of subjection*. Stanford: Stanford University Press
- Cense, M. & Van Dijk, L., (2010). *Niet zomaar seks: Jongeren over seks en grenzen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- De Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e: seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Delft: Eburon
- De Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., Meijer, S., Woertman, L. & Meeus, W. (2009). Sexual trajectories during adolescence: relation to demographic characteristics and sexual risk. *Archives of Sexual Behavior, 38*: 276-282
- De Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., Woertman, L., Keijsers, L., Meijer, S. & Meeus, W. (2010). Parental

- Support and Knowledge and Adolescents' Sexual Health: Testing Two Mediational Models in a National Dutch Sample. *Journal of Youth and Adolescence*, 39: 189-198
- De Graaf, Van der Schoot, Hawk, Woertman & Meeus (2011). Family cohesion and romantic and sexual initiation: a three wave longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, online first
- De Koster, W. (2010). Online forumparticipatie en offline identiteitsvraagstukken: Over een toevluchtsoord en een springplank binnen een internetforum voor orthodox protestantse homoseksuelen. *Sociologie*, 6: 3-26
- De Looze, M. (2010). Seksueel gedrag. In: van Dorsselaer et al. (2010). *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos Instituut
- Du Bois-Reymond, M. (2009). Young parenthood in the Netherlands. *Young*, 17: 265-283
- Dudgeon, M.R. & Inhorn, M. C. (2004). Men's influences on women's reproductive health: medical anthropological perspectives. *Social Science & Medicine*, 59: 1379-1395
- Egan, R. D. & Hawkes, G.L. (2008). Empiriled and perilous: Exploring the history of childhood sexuality. *Journal of Historical Sociology*, 21: 355-367
- Epstein, S. (2007). *Inclusion: The politics of difference in medical research*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ferguson, R.M., Vanwesenbeeck, I. & Knijn, T. (2008). A matter of facts... and more: an exploratory analysis of the content of sexuality education in The Netherlands. *Sex Education*, 8: 93-106
- Gemmeke, M., Hilverdink, M., Hoogenes, A., Valkestijn, M., Vink, P. & Smid, M. (2011). *Emancipatie van het jongerenwerk*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut
- Ghorashi, H. (2006). Paradoxen van culturele erkenning: management van diversiteit in Nieuw Nederland. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 4: 42-53
- Glanz, K. & Bishop, D.B. (2010). The Role of Behavioral Science Theory in Development and Implementation of Public Health Interventions. *Annual review of Public Health*, 31: 399-418
- Hardon, A. (2002). Dominante anticonceptiepraktijken verklaard. *Tijdschrift voor genderstudies*, 4, 49-61
- Helsper, E.J. (2010). Gendered internet use across generations and life stages. *Communication Research*, 37: 352-357
- Hemmes, W. & Ulichki, F. (2010). *Seksuele vorming en identiteit. Verslag van een inventariserend onderzoek naar de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren*. Amsterdam: ACB Kenniscentrum
- Hendriks, J., Slotboom, A., Verbruggen, J. (2010). Zelfgerapporteerde seksuele dwang onder adolescenten. *Tijdschrift voor seksuologie*, 34: 33-43
- Holland, J., Ramazanoglu, C., Sharpe, S & Thomson, R. (2004). *The Male in the Head: Young People*,

- Heterosexuality and Power*. New York: Tufnell Press
- Hollander, M. & Frouws, B. (2011) Doel(groep) bereikt: bevordering van de seksuele gezondheid tegen een culturele achtergrond. *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, 89: 51-57
- Inspectie van het Onderwijs (2009). *Weerbaar en divers. Een onderzoek naar seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid in het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs
- Janssen, M., De Wit, J., Hospers, H.J. & van Griensven, F. (2001). Educational status and young Dutch gay men's beliefs about using condoms. *Aids Care*, 13: 41-56
- Janssens, K., Schakenraad, W., Lammers, M. & Brants, L. (2008). *Nieuwsgierig en bang: Seksualiteit en grenzen bij jongeren met een lichte verstandelijke beperking in het Amsterdamse praktijkonderwijs*. Utrecht: MOVISIE
- Kef, S. & Bos, H. (2006) Is love blind? Sexual behavior and psychological adjustment of adolescents with blindness. *Sexuality & Disability*, 24: 89-100
- Kelle, U. (2006). Combining qualitative and quantitative methods in research practice: purposes and advantages. *Qualitative Research in Psychology*, 3: 293-311
- Keuzenkamp, S. (red). (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Keuzenkamp, S., Duyvendak, J.W., Felten, H. & Hekma, G. (2010). Sociale acceptatie van homoseksualiteit in Nederland; samenvatting en slotbeschouwing. In: Keuzenkamp (red). (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Kocken, P., Weber, S., Bekkema, N., Van Dorst, A., Van Kesteren, N. & Wiefferink, K. (2007). *Een inventarisatie van seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies voor de jeugd van 10 tot 21 jaar*. Leiden: TNO
- Kok, E. & van Middelaar, M. (2003). *Geen kopietjes meer: Seksuele voorlichtingsmaterialen en seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren*. Utrecht: Transact
- Krebbekx, W. (2009). *Girlz talk: Urban girls on sexuality and gender*. MA thesis University of Amsterdam
- Kuik, S. (2001). Het verlaten van de kindertijd: seksualiteit, en hoe kinderen pubers worden. *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 28: 205-230
- Kuyper, L., Van Wesenbeeck, I. & Dankmeijer, P. (2007). *Nameting Adelmund pilots (pilots schoolbeleid Seksuele Diversiteit)*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & van Berlo, W. (2009). Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L. & Van Berlo, W. (2011). *Het vervolg op 'Laat je nu*

- horen!*. Utrecht: Universiteit Utrecht/Rutgers WPF
- Kuyper, L., de Wit, J. & Wijsen, C. (2011). *De positieve kanten van seks*. Utrecht: Rutgers WPF
- M'charek, A.A. (2005). Problemen met diversiteit, of waarom we af moeten van lijsten. *Tijdschrift voor genderstudies*, 8: 74-78
- Manderson, L., Bennet, L.R., Sheldrake, M. (1999). Sex, social institutions and social structure: anthropological contributions to the study of sexuality. *Annual Review of sex research*, 10: 184-210
- Mepschen, P., Duyvendak, J.W. & Tonkens, E. (2010). Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands. *Sociology*, 44: 962-979
- Meston, C.M. & O'Sullivan, L.F. (2007). Such a tease: Intentional sexual provocation within heterosexual interactions. *Archives of sexual behavior*, 36: 531-542
- Mitchell, K. & Wellings, K. (2002). The role of ambiguity in sexual encounters between young people in England. *Culture, Health & Sexuality*, 4: 393-408
- Muehlenhard, C.L. & Peterson, Z.D. (2005). Wanting and not wanting sex: the missing discourse of ambivalence. *Feminism and Psychology*, 15: 15-20
- Nagel, J. (2003). *Race, ethnicity and sexuality. Intimate intersections, forbidden frontiers*. New York/Oxford: Oxford University Press
- Parker, R. & Aggleton, P. (2007). Introduction. In: Parker, R. & Aggleton, P. (Eds.). (2007). *Culture, society & sexuality: A reader*. 2nd edition. Londen/New York: Routledge
- Pols, Jeannette & Amade M'charek. (2010). Introduction: Where are the missing bodies? Disability Studies in the Netherlands. *Medische antropologie*, 22: 218- 224
- Prins, B & Saharso, S. (2008). In the spotlight: A blessing and a curse for immigrant women in the Netherlands. *Ethnicities*, 3: 365-384
- Proctor, A., Krumeich, A. & Meershoek, A. (2011). Making a difference: The construction of ethnicity in HIV and STI epidemiological research by the Dutch National Institute for Public Health and the Environment (RIVM). *Social Science & Medicine, online ahead of print*
- Renold, E. (2007). Primary school "studs" : (de)constructing young boys' heterosexual masculinities. *Men and Masculinities* 2007 9: 275-297
- Rubin, H. J. & Rubin, I. S. (2004). *Qualitative interviewing: the art of hearing data*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Sandfort, T.G.M., Bos, H.M.W., Collier, K.L. & Metselaar, M. (2010). School environment and the mental health of sexual minority youths: a study among Dutch young adolescents. *American Journal of Public Health*, 100: 1696-700
- Schouten, B.C., Van Den Putte, B., Pasmans, M. & Meeuwesen, L. (2007). Parent-adolescent communication about sexuality: The role of adolescents' beliefs, subjective norm and

- perceived behavioral control. *Patient Education and Counseling*, 66: 75-83
- Sen, G. & Östlin, P. (2010). Gender as a social determinant of health: Evidence, policies and innovations. In: Sen, G. & Östlin, P. (eds). (2010). *Gender Equity in Health: The Shifting Frontiers of Evidence and Action*. New York/Londen: Routledge
- Smerecnik, Schaalma, Kok, Meijer, Poelman. (2010). An exploratory study of Muslim adolescents' views on sexuality: Implications for sex education and prevention. *BMC Public Health*, 10: 533-545
- Springer, K.W., Stellman, J.M. & Jordan-Young, R.M. (2011). Beyond a catalogue of differences: a theoretical frame and good practice guidelines for researching sex/gender in human health. *Social Science & Medicine*, online ahead of print
- Spronk, R. (2005). Female sexuality in Nairobi: Flawed or favoured? *Culture, health and sexuality*, 7, 267-277
- Thompson, S., Shakespeare, T. & Wright, M. (2010). Disability and identity across the life course. The restricted growth experience. *Medische antropologie*, 22: 237-251
- Van Bergen, D. & Van Lisdonk, J. (2010). Acceptatie en negatieve ervaringen van homojongeren. In: Keuzenkamp, S (red). (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Van den Berg, M. (2007). "Dat is bij jullie toch ook zo?" *Gender, etniciteit en klasse in sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant
- Van den Bongardt, D., Mouthaan, I., Bos, H. (2009) Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*, 29: 60-77
- Van Lee, L. & Mouthaan, I. (2007). Ouders en de seksuele opvoeding van kinderen: Marokkaanse en Turkse moeders aan het woord. *Tijdschrift voor seksuologie*, 31: 3-10
- Van Lee, L., Marjanovic, A., Wijzen, C. & Mouthaan, I. (2005). *GEZOCHT: HANDBOEK SEKSUELE OPVOEDING: Een exploratie van knelpunten en ondersteuningsbehoeften van ouders bij de seksuele opvoeding van hun kinderen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- Vanwesenbeeck, Bakker, van Fulpen, Paulussen, Poelman & Schaalma. (2003). Seks en seksuele risico's bij VMBO-scholieren anno 2002. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 27, 30-39
- Verhoef, M., Barf, H.A., Vroege, J.A., Post, M.W., Van Asbeck, F.W., Gooskens, R.H. & Prevo, A.J. (2005). Sex education, relationships, and sexuality in young adults with spina bifida. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 86: 979-987
- Von Bergh, M.Y.W. & Sandfort, T.G.M. (2000). *Veilig vrijen en condoomgebruik bij Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse jongeren en jong-volwassenen: een vergelijking met autochtone Nederlanders*. Utrecht: NISSO/Universiteit Utrecht
- Weiser, E.B. (2000). Gender differences in internet use patterns and internet application preferences:

- a two-sample comparison. *Cyberpsychology & Behavior*, 3: 167-178
- Wekker, G. (2002). Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland. *Tijdschrift voor genderstudies*, 3: 24-33
- Wiegerink, D., Roebroek, M., Bender, J., Stam, H., Cohen-Kettenis, P. & Transition Research Group South West Netherlands. (2011). Sexuality of young adults with cerebral palsy: experienced limitations and needs. *Sexuality & Disability*, 29: 119-128
- Wiegerink, D., Roebroek, M.E., Van der Slot, W.M.A., Stam, H.J., Cohen-Kettenis, P. & Transition Research Group South West Netherlands (2010). Importance of peers and dating in the development of romantic relationships and sexual activity of young adults with cerebral palsy. *Developmental medicine & child neurology*, published online
- Wijsen, C. & Van Lee, L. (2006). *Kind van twee werelden. Een kwalitatief onderzoek naar de achtergronden van zwangerschappen bij allochtone tieners*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- Wolfers, M.E.G., Kok, G., Mackenbach, J.P. & de Zwart, O. (2010). Correlates of STI testing among vocational school students in the Netherlands. *BMC Public Health*, 10: 725-736
- Youdell, D. (2005). Sex–gender–sexuality: how sex, gender and sexuality constellations are constituted in secondary schools. *Gender and Education*, 17: 249–270

Bijlage 1 Tijdschriften

Nederlandse tijdschriften

Medische antropologie
Migrantenstudies
Pedagogiek
Sociologie
Tijdschrift voor genderstudies
Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen
Tijdschrift voor seksuologie

Internationale tijdschriften

Aids care
American journal of sexuality education
Annals of sex research
Annual review of sex research
Archives of Sexual Behavior
Canadian journal of human sexuality
Culture, health & sexuality
Contemporary sexuality
Gender & society
International journal of sexual health
International journal of sexuality and gender studies
International journal of STD & AIDS
International perspectives on sexual and reproductive health
Journal of psychology & human sexuality
Journal of the History of Sexuality
Journal of sex education
Journal of sex research
Patient education and counseling
Perspectives on sexual & reproductive health
Psychology and Sexuality
Sex education
Sex roles

Sexually Transmitted Infections
Studies in gender and sexuality
The electronic journal of human sexuality
The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care
Sexual and reproductive health care
Sexual Health
Sexuality & culture
Sexuality & disability
Sexuality research & social policy
Sexualities
Sexual and reproductive health
The Journal of sex research

Searched in these journals with a combination of the following terms (depending on focus journal): Sexuality/Sexual development + Education/Schooling/Socioeconomic status + Netherlands/Dutch

PUBMED: (Sexuality[MeSH Terms]) AND netherlands[MeSH Terms] OR dutch [MeSH Terms]

Limits: Children 0-18 / adolescents 13-18, young adults 19-24 / Human / 2000-2011

Psychinfo: Sexuality[MeSH Terms]) AND netherlands[MeSH Terms] OR dutch [MeSH Terms]

Limits: human, children, adolescents, young adults

Bijlage 2 Onderzoeksinstanties en gerelateerde instituten

1. AIDS Fonds
2. Centraal Bureau voor de Statistiek
3. COC Nederland
4. E-quality
5. Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit
6. Forum
7. GGD Nederland
8. Henny Verhagen stichting
9. Inspectie van het onderwijs
10. Movisie
11. Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie
12. Nederlands Instituut voor onderzoek van de gezondheidszorg (NIVEL)
13. Nederlands Jeugdinstituut
14. Nederlandse universiteiten
15. Pharos
16. Research voor beleid
17. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
18. Rutgers WPF
19. Schorer
20. SOA AIDS Nederland
21. Sociaal Cultureel Planbureau
22. Stichting hiv monitoring
23. ZonMw

Bijlage 3 Kenmerken van de bestudeerde onderzoeken

Onderzoek	Methode	Onderzoekspopulatie	Onderzoeksvragen/doel	Resultaten
Cense, M. & Van Dijk, L. (2010).	Individuele interviews	<ul style="list-style-type: none"> - 68 respondenten, - lft 16-21 - 37 meiden, 31 jongens - 35 laagopgeleiden, 32 hoogopgeleiden - 3 homo/biseksueel 65 heteroseksueel 	<ul style="list-style-type: none"> - Inzicht krijgen in de betekenis van seksualiteit voor jongeren en de context waarin seksuele contacten plaatsvinden - Inzicht krijgen in de grenzen van het toelaatbare op seksueel gebied voor deze jongeren - Risicofactoren en beschermingsfactoren voor ongewenst seksueel identificeren 	<p>Betekenis seks: Jongeren associëren seksualiteit en seks met geslachtsgemeenschap of vrijen. De grootste groep jongeren vindt dat seks bij liefde hoort. Ze willen op zijn minst verliefde gevoelens voor iemand hebben met wie ze vrijen. Maar er zijn ook jongeren die seks belangrijk vinden om fysieke behoeftes te bevredigen.</p> <p>Grenzen: Tussen verleiden en dwingen ligt geen grens maar een continuüm. Meiden en jongens denken in eerste instantie aan grenzen van meiden, niet aan grenzen van jongens. Jongens hebben veel minder ervaring met grensoverschrijdend gedrag dan meiden. Dwang en seks tegen je wil is voor elke jongere over de grens, al is seks tegen je zin in een relatie voor een aantal jongeren wel gewoon 'part of the deal'. Veel jongeren vinden respectloos gedrag naar vrouwen, webcamseks en ruilseks echt niet kunnen. Over one night stands zijn de meningen meer verdeeld, jongens zijn hier meer voor te vinden dan meiden.</p> <p>Risicofactoren: Opleidingsniveau blijkt niet een heel duidelijke factor in de opvattingen van jongeren over wanneer seks goed is en waar de grens ligt. De behoefte aan intimiteit en liefde komt bij zowel hoog- als laagopgeleide jongeren terug, als randvoorwaarde voor het hebben van seks. Zowel laag- als hoogopgeleide meiden maken grensoverschrijdend gedrag mee. Zowel laag- als hoogopgeleide jongens herkennen signalen van meiden die niet verder willen gaan. Opleidingsniveau lijkt wel mee te spelen in seksueel gedrag en in denkbelden over rollen van mannen en vrouwen. Bij de meiden zijn er meer hoogopgeleide meiden die zelf initiatief nemen en zich weerbaar opstellen in seksuele interactie. Bij jongens speelt opleidingsniveau mee in de mate van reflectie op het eigen gedrag: jongens met een laag opleidingsniveau hebben minder inzicht in eigen motieven en minder beschouwing over waarom seks</p>

				wel of niet goed is. Daarnaast ambigue communicatie
De Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005)	Cross- sectioneel vragenlijsto nderzoek	- 4821 respondenten* - lft 12-25, gem 18,7 - 2382 meiden, 2439 jongens - 42% laagopgeleid, 47% midden, 11% hoogopgeleid	- Hoe is het in 2005 gesteld met de seksuele gezondheid van jongeren van 12 tot 25 jaar? - Welke factoren hangen samen met de seksuele gezondheid van jongeren van 12 tot 25 jaar?	Op ruim 17-jarige leeftijd heeft de meerderheid gemeenschap gehad. De grote meerderheid gebruikte voorbehoedmiddelen bij de eerste keer gemeenschap (93% van de meisjes en 90% van de jongens). Jongeren die op 12-14 jarige leeftijd geslachtsgemeenschap hebben (7%) beschermen zich slecht tegen zwangerschap. 18% van de meisjes en 4% van de jongens is wel eens gedwongen om iets te doen of om iets toe te staan op seksueel gebied. Meisjes hebben meer schuld- en schaamtegevoelens rondom seksualiteit dan jongens. Meiden van Antilliaanse afkomst zijn veel met seks bezig, en zijn ook goed geïnformeerd over soa en zwangerschap. Laagopgeleide jongeren zijn sterker op seks gericht, ze proberen meer uit, maar hun kennis over soa en anticonceptie is relatief laag. 2% van de jongens en 1,3% van de meisjes valt zowel, vooral of uitsluitend op personen van het eigen geslacht. Homoseksualiteit blijkt onder jongeren verre van algemeen geaccepteerd te zijn: 1 op de 5 meiden en meer dan de helft van de jongens vind seks tussen twee mannen vies. Laagopgeleide jongeren hebben meer ervaring hebben met vrijwel alle vormen van seks met een partner dan hoog opgeleide jongeren (leeftijd 14-17). Binnen de groep jongeren die ervaring heeft met geslachtsgemeenschap en/of anale seks hebben laagopgeleide jongeren dit vaker met vier of meer sekspartners gedaan dan hoog opgeleide seksegenoten. Laagopgeleide jongens hebben daarnaast ongeveer 2 keer zo vaak ervaring met zowel betalen voor seks als betaald worden voor seks dan hoog opgeleide jongens. De kennis van voortplanting, anticonceptie en soa is onder laagopgeleide jongeren relatief laag. Deze jongeren beschermen zichzelf relatief slecht tegen zwangerschap: met de laatste partner gebruiken laagopgeleide jongeren minder vaak consequent anticonceptie dan hoog opgeleide jongeren. Laagopgeleide jongens en meisjes hebben in het afgelopen jaar dan ook vaker te maken gehad met een ongeplande zwangerschap. De kans op een abortus in het afgelopen jaar is voor een laag opgeleid meisje bijna 8 keer zo groot als voor een hoog opgeleid meisje.

				Lager opgeleide jongens en meisjes hebben vaker ervaring met overhalen en dwang. Van de laagopgeleide meisjes is 21% wel eens tot seks gedwongen, tegenover 13% van de hoogopgeleide meisjes. Bij de jongens is dit respectievelijk 5 en 2%.
De Graaf, H., Van der Schoot, R., Hawk, S., Woertman, L., & Meeus, W. (2009)	Cross- sectioneel vragenlijsto nderzoek	- 536 respondenten - 314 meiden, 222 jongens - lft 12-18, gem 14.5	- Onderzoeken of romantische initiatie over het algemeen vooraf gaan aan seksuele initiatie; - Nagaan of lage familiecohesie in een vroegere romantische en seksuele initiatie resulteert - Nagaan of het hebben van vroegere romantische betrekkingen de link tussen familiecohesie en vroeg seksueel debuut medieert.	Romantische ervaring ging voor 77% van de jongeren vooraf aan geslachtsgemeenschap. Familiecohesie was niet geassocieerd met romantische en seksuele initiatie voor jongens of voor meiden ouder dan 14. Voor meiden tussen de 12-14 hing familiecohesie wel samen met seksuele initiatie. Deze associatie werd volledig gemedieerd door romantische initiatie. Laag niveau van familiecohesie resulteerde voor deze groep in een vroeger begin met romantische relaties, wat vervolgens correleerde met een vroegere seksuele initiatie.
De Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., Meijer, S., Woertman, L. & Meeus, W. (2009)	Cross- sectioneel vragenlijsto nderzoek	- 2616 respondenten* - 1208 jongens, 1358 meiden - lft 12-25, gem. 20.5	- Is het mogelijk een typologie van seksuele trajecten te identificeren? - Is type seksueel traject gerelateerd aan demografische karakteristieken? - Wat zijn de associaties tussen type seksueel traject en seksueel risicogedrag?	De 'lineaire carrière' begint bij zoenen, en eindigt 'via knuffelen met en zonder kieren aan' in geslachtsgemeenschap. De meerderheid (73%) van de jongeren volgde dit traject. Jongeren die een 'niet-lineaire' carrière doormaken voeren deze verschillende seksuele handelingen in een andere volgorde voor het eerst uit, of voeren alle voor hen nieuwe handelingen binnen een jaar uit. De niet-lineaire carrière is vaker terug te vinden bij jongeren uit etnische minderheidsgroepen en laagopgeleide jongeren. Jongeren die een niet lineaire carrière hadden minder vaak anticonceptie gebruikt in het begin van hun seksuele carrière. Er werd geen relatie gevonden tussen condoomgebruik met de laatste partner en seksuele carrière.
De Graaf, H., Vanwesenbeeck,	Cross- sectioneel	- 2633 respondenten* - 1353 meiden, 1263	Onderzoeken van leeftijds en gender specifieke associaties	Ouderlijke steun en kennis correleren met een latere leeftijd van eerste geslachtsgemeenschap en met het hebben van veilige en plezierige

I., Woertman, L., Keijsers, L., Meijer, S. & Meeus, W. (2010)	vragenlijsto nderzoek	jongens - lft 12-25, gem. 20.5	tussen ouderlijke steun en ouderlijke kennis over het gaan en staan van het kind aan de ene kant, en seksuele ervaring en seksuele gezondheid aan de andere kant.	ervaringen. Ouderlijke steun lijkt systematischer samen te hangen met de seksuele ontwikkeling van dochters dan van zonen. Leeftijdsspecifieke associaties waren bijna afwezig. Ouderlijke steun correleerde met hogere scores voor seksuele kennis, samenhangt met een latere leeftijd van eerste geslachtsgemeenschap, minder seksuele partners, consistentere gebruik van anticonceptie en hogere scores op sociale vaardigheden in seksuele interacties.
De Looze, M. (2010)	Cross- sectioneel vragenlijsto nderzoek	- 5642 respondenten - 2866 jongens, 2760 meiden - lft 12-16, gem 13.8	Beeld geven van seksueel gedrag Nederlandse jongeren: nagaan of ze seksuele gemeenschap hebben gehad, op welke leeftijd zij de eerste keer seksuele gemeenschap hadden, of zij voorbehoedmiddelen hebben gebruikt, of zij seksuele handelingen hebben verricht waar zij spijt van hebben of waar zij toe gedwongen zijn.	Gemiddeld 12 procent van de scholieren zegt ooit seksuele gemeenschap te hebben gehad; 80 procent zegt bij de laatste keer een condoom te hebben gebruikt; Gemiddeld zegt 18 procent ooit spijt te hebben gehad van zonen en 7 procent van andere seksuele handelingen. Voor alle meiden geldt dat ze vaker ergens toe worden gedwongen dan jongens (4 tov 1%). Er zijn grote verschillen in seksuele activiteit tussen leerlingen van de verschillende schoolniveaus: VMBO-leerlingen van de beroepsgerichte leerweg (VMBO-b) hebben de meeste ervaring met seksuele gemeenschap (21%), daarna loopt het percentage terug naarmate het schoolniveau hoger wordt. Meer leerlingen in het VMBO-b hebben het al op een hele jonge leeftijd voor het eerst gedaan (3% in of vóór het 12e jaar) dan leerlingen van de andere schoolniveaus. Die verschillen blijven bestaan als we rekening houden met etniciteit, gezinsvorm en gezinswelvaart. Er zijn geen verschillen in pil- en condoomgebruik tussen de schoolniveaus. Jongeren op het VMBO-b hebben bijna vijf keer zoveel kans ooit gedwongen te zijn tot seksuele handelingen anders dan zonen in vergelijking met jongeren op het VWO. De gezinsvorm waarin jongeren opgroeien is niet van belang voor het gebruik van voorbehoedmiddelen, maar wel voor het hebben van seksuele gemeenschap op zich. Dan scoren jongeren uit onvolledige gezinnen bijna twee keer zo hoog als jongeren die bij beide ouders wonen. Jongeren uit gezinnen met een lagere welvaart hebben minder ervaring met seksuele gemeenschap en spijt hebben van zonen en andere seksuele

				handelingen.
Ferguson, R.M., Vanwesenbeeck, I. & Knijn, T. (2008)	Inhoudsanalyse	Nederlandse voorlichtingsmaterialen, en een gevalstudie van een nationaal lesprogramma voor het voortgezet onderwijs	Een exploratieve analyse van de inhoud van seksuele voorlichting in Nederland te bieden om de thema's in Nederlands seksualiteitsonderwijs te identificeren	De materialen worden gekarakteriseerd door consistente, relatiegerichte boodschappen over seksualiteit, veilig vrijen en anticonceptie. Hoewel de nadruk ligt op het voorkomen van risicovol seksueel gedrag, worden de onderwerpen in een positief licht gebracht, waarbij seksuele gevoelens genormaliseerd worden. Prominente thema's waren: Fysieke en emotionele seksuele ontwikkeling, reproductie, 'weerbaarheid', relaties, seksualiteit, veilig vrijen
Hemmes, W. & Ulichki, F. (2010)	Expertinterviews, analyse van bijdragen aan chatfora, vragenlijst, interviews	<i>Expertinterviews</i> : 8 professionals uit jongerenwerk, hulpverlening, onderwijs, kenniscentra en belangenorganisaties; <i>Chatfora</i> : veel hits, weinig reacties. Aantal onbekend; <i>Vragenlijst</i> : 50 vmbo scholieren, lft 14-19; <i>Interviews</i> : 3 meiden, lft 16-19	In kaart brengen van de relationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren.	<p>Professionals:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Er rust een taboe op (praten over) seks en seksualiteit bij de opvoeding van allochtone jongeren, mede als gevolg van schaamtecultuur en gebrek aan competenties van ouders. - 'de straat' neemt een grote rol aan in seksuele vorming, vooral bij jongens. - Jongens en meiden moeten anders aangepakt worden door biologische verschillen - Bestrijden van machismo is belangrijk - Het geven van voorlichting en discussie in groepsverband is positief - Vroeg beginnen (rond 6 jaar) met seksuele voorlichting - Interventies zijn te vaak gericht op techniek en zouden meer om beeldvorming, straatcultuur, machismo en schaamtecultuur moeten gaan. <p>Enquêtes</p> <ul style="list-style-type: none"> - Merendeel leerlingen wil in gemengde groep voorlichting krijgen, alle nationaliteiten door elkaar heen. Qua sekse lopen de meningen uiteen - Belangrijk onderwerp bij voorlichting zou 'veiligheid' moeten zijn - Voorlichting niet te lang <p>Interviews</p> <ul style="list-style-type: none"> - Over het algemeen positief over voorlichting op school, afhankelijk van docent komt seksuele voorlichting wel of niet aan - Er moet bij voorlichting meer aandacht zijn voor weerbaarheid, nadelige gevolgen seks, technieken, beleving en gevoel

				<ul style="list-style-type: none"> - Meningen over sekse-gescheiden voorlichting verschillen - Wordt liever met Nederlandse voorlichter gepraat dan met Turkse - De verantwoording om nee te zeggen ligt primair bij de vrouw
Hendriks, J., Slotboom, A., Verbruggen, J. (2010).	Cross-sectioneel vragenlijstonderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 833 respondenten - lft 15-23 	<ul style="list-style-type: none"> - Wat is de prevalentie van seksuele dwang onder adolescenten? - Wat is de relatie tussen etniciteit en seksuele dwang? - Welke kenmerken van seksuele dwang zijn te onderscheiden? 	<p>Er werden een hoog (jongeren uit justitiële jeugdinrichtingen), midden (VMBO/MBO scholieren) en laagrisicogroep (VWO scholieren en eerstejaars WO studenten) onderscheiden. Prevalentie van seksuele dwang is voor de gehele steekproef voor jongens 10,3% en voor meiden 8,0%.</p> <p>In de hoog risicogroep zijn geen verschillen gevonden in de etnische achtergrond voor jongens die seksueel geweld vertonen en jongens die geen seksueel geweld vertonen. In de midden risicogroep wel: jongens uit de seksueel actieve groep hebben vaker een niet-Nederlandse achtergrond. Voor meiden is geen verschil gevonden in etnische achtergrond.</p> <p>Lichamelijke bedreiging blijkt de meest gebruikte strategie om iemand te dwingen tot seksueel contact.</p>
Hollander, M. & Frouws, B. (2011)	Individuele interviews	<ul style="list-style-type: none"> - 40 respondenten - lft 16-34, gem 21 - 23 mannen, 17 vrouwen 	<ul style="list-style-type: none"> - Wat zijn de determinanten van problemen met de seksuele gezondheid van allochtone risicogroepen? - Wat zijn de succes- en faalfactoren van interventies gericht op de bevordering van de seksuele gezondheid van deze doelgroepen? 	<p>Determinanten van problemen met de seksuele gezondheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Externe locus of control - Jong beginnen met seks en het hebben van meerdere, wisselende partners. - Gebrekkige kennis over soa's en negatieve houding ten aanzien van anticonceptie - Opvoeding en subcultuur als determinant van ongeplande zwangerschappen - Scheve machtsverhouding man/vrouw: wat hij wil gebeurt - Gebrek aan kennis over hulpverlening <p>Succes en faalfactoren interventies</p> <ul style="list-style-type: none"> - toon: serieus, mag geen aanleiding geven tot schaamte - laagdrempelig (gratis, op plaatsen waar jongeren toch al zijn) - internet geschikt medium, vooral sociale media, evenals specifieke jongerenzenders op tv
Inspectie van het onderwijs	Cross-sectioneel	2.019 leerlingen van 27 scholen voor	- Op hoeveel scholen komen incidenten rond seksuele	In het voortgezet onderwijs zegt 10% van de leerlingen wel eens een homoseksuele of lesbische medeleerling gepest te hebben, 7% een

(2009)	vragenlijst onderzoek	voortgezet onderwijs	<p>diversiteit en seksuele weerbaarheid?</p> <p>- Welke houding hebben leerlingen en personeelsleden ten opzichte van seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid en in hoeverre is sprake van een open schoolcultuur op deze gebieden?</p> <p>- In hoeverre besteden scholen in hun onderwijsaanbod en beleid aandacht aan seksuele diversiteit en weerbaarheid?</p> <p>- Welke <i>good and bad practices</i> zijn te onderscheiden?</p>	<p>homoseksuele of lesbische leraar. In het mbo gaat het om 7 respectievelijk 4%.</p> <p>De helft van de vo-leerlingen meent dat je op school beter niet voor je homoseksualiteit uit kunt komen. De helft van de leerlingen heeft ook (enige) moeite met openlijke uitingen van homoseksualiteit, vooral als het om jongens of mannen gaat. Leraren en ondersteunend personeel denken overigens aanzienlijk positiever over homoseksualiteit dan hun leerlingen. Slechts een beperkt aantal scholen in het vo heeft seksuele diversiteit specifiek uitgewerkt in beleidsmaatregelen; in het mbo gebeurt dat nauwelijks.</p> <p>Good practices zijn niet in één algemeen geldend model te vatten maar kenmerken zich door voortdurend in te spelen op</p> <p>belangrijke verschillen tussen leerlingen en personeelsleden</p>
Janssen, M., De Wit, J., Hospers, H.J. & van Griensven, F. (2001)	Focusgroep interviews	- 113 respondenten - lft 14–39	Opvattingen over veilige seks bij jonge homoseksuele mannen in kaart brengen	Jonge mannen hebben behoefte aan informatie over veilige en onveilige seksuele handelingen – veel van hen twijfelden of het idee wat ze hadden over wat veilig en wat niet klopte. Mannen met een lager opleidingsniveau twijfelden hier vaker aan, en bleken ook minder kennis hierover te hebben dan hoger opgeleide mannen.
Janssens, K., Schakenraad, W., Lammers, M. & Brants, L. (2008)	Focusgroep interviews	- Ca. 50 respondenten - lft 12-16	Wat zien zowel jongeren als docenten / zorgcoördinatoren (leerlingbegeleiders) als grenzen in seksualiteit: wat vind is gewoon, wat gaat té ver? Hoe kun je seksueel grensoverschrijdend gedrag	<p>Bij de jongeren noemden zowel jongens als meisjes de volgende zaken seksueel over de grens:</p> <p>Vreemdgaan als je een relatie hebt; Je partner dwingen tot seksuele handelingen die deze niet wil</p> <p>In de jongensgroepen werden de volgende handelingen als seksueel grensoverschrijdend benoemd: Seksuele handelingen verrichten in de openbare ruimte; Gedwongen worden tot seksuele handelingen die je niet</p>

			voorkómen?	<p>wilt; Iemand die je kent seksueel gedrag laten vertonen op internet terwijl anderen meekijken; Als meisje seksuele handelingen verrichten in ruil voor geld of goederen.</p> <p>In de meisjesgroepen kwamen de volgende handelingen aan de orde als grensoverschrijdend; Als jongen een relatie hebben met een meisje en tegelijkertijd vriendschappelijke contacten hebben met een ander meisje; Je partner slaan; Dingen doen die je een ongemakkelijk gevoel geven.</p> <p>De docenten en zorgcoördinatoren noemden de volgende grenzen: Incest; Seks op te jonge leeftijd; Oraal seksueel contact op te jonge leeftijd en/of onder groepsdwang; Gedwongen bezoek aan prostituees; Borsten / geslachtsdelen laten zien op internet; Pornografie bekijken op te jonge leeftijd; Op school met elkaar op een seksuele manier dansen of elkaar aanraken; Meiden die elkaar als 'hoer' aanspreken; Je uitdagend / schaars kleden.</p>
Kef, S. & Bos, H. (2006)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	- 36 respondenten - gem lft.21	Doel was het onderzoeken van seksuele kennis, seksueel gedrag en psychologische aanpassing van adolescenten met blindheid	<p>Over het algemeen leek de groep blinde adolescenten genoeg kennis te hebben over seksualiteit, vooral aan hen verstrekt door hun docenten en ouders, minder door vrienden.</p> <p>De adolescenten hadden ervaring met seksueel gedrag, maar de mate waarin en de leeftijd waarop ze hiermee beginnen indiceren risico's. Over het algemeen lijken de gevoelens van zelfvertrouwen en acceptatie van de beperking tevreden te stellen.</p> <p>Geen van de onderscheiden subgroepen (oa op basis van opleidingsniveau) loopt meer risico dan de anderen.</p>
Kocken, Weber, Bekkema, Van Dorst, Van Kesteren & Wiefferink, 2007	Inventarisatie van interventies, interviews intermediaire gebruikers	23 docenten, 19 jongerenwerkers/ggd'ers en inventarisatie van interventies	Inzicht geven in de beschikbaarheid, de bruikbaarheid en het gebruik van bestaande interventies op het gebied van de seksuele gezondheidsbevordering voor jeugdigen.	In totaal zijn 18 voorlichtingspakketten beschreven, die specifiek zijn ontworpen met het doel van seksuele voorlichting of vorming: 4 voorlichtingspakketten voor basisonderwijs, 7 voor voortgezet onderwijs en 4 voor onderwijs & jongerencentra, 1 specifiek voor jongerencentra, 1 voor het uitgaanscircuit en 1 voor diverse settings. Volgens de informatie in de pakketten richten zij zich allen op kennis en attitudevorming. Vaardigheden komen in wisselende mate aan de orde en betreffen onder andere

				condoomvaardigheden, onderhandelen en weerbaar zijn.
Kok, E. & van Middelaar, M. (2003).	Inhoudsanalyse	Inventarisatie (en analyse) van lesmaterialen op het gebied van seksualiteit voor dove kinderen en jongeren	Inventariseren van materialen op het gebied van seksualiteit, seksuele voorlichting en preventie, signalering en aanpak van seksueel misbruik van doven en het beschrijven van noodzakelijke acties op deze terreinen.	<p>Er is niet één bepaald lespakket of één methode die het meest wordt gebruikt of gewaardeerd. Gezien de veelvormigheid van het dovenonderwijs, de verschillende doelgroepen die bediend moeten worden en de ieder jaar opnieuw veranderende samenstelling van een groep leerlingen is het niet wenselijk om één lesmethode seksuele voorlichting te ontwikkelen. De constante golfbeweging die door respondenten geconstateerd wordt als het gaat om seksuele voorlichting en – in mindere mate – om sociaal-emotionele vorming wordt gedeeltelijk veroorzaakt door de fluctuerende ondersteuning vanuit het management.</p> <p>Een ander punt is de deskundigheid van docenten zelf. In principe zou iedere docent seksuele voorlichting moeten kunnen geven. Ouders vinden seksuele voorlichting in ieder geval ook hun eigen verantwoordelijkheid, maar zij vinden het ook noodzakelijk dat het op school gebeurt. Vanwege communicatieproblemen met hun eigen kinderen hebben zij ondersteuning nodig. Bijna alle respondenten verbonden aan (onderwijs)instellingen vinden het ook de verantwoordelijkheid van school.</p> <p>Een laatste punt van belang betreft de veiligheid op en rond school voor leerlingen en medewerkers. Kinderen moeten zich vrij en veilig kunnen voelen, de gedragsregels moeten duidelijk zijn en grensoverschrijdingen dienen opgemerkt en aangepakt te worden.</p>
Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L. & van Berlo, W. (2011)	Cross-sectioneel vragenlijstonderzoek	- 1257 respondenten - lft 15-25	- Welke vormen van grensoverschrijdende seksuele ervaringen maakten jongeren in het afgelopen jaar mee, en welke grensoverschrijdende seksuele gedragingen vertoonden zij zelf? - Welke risico- en	Over alle ervaringen heen maakte 58.9% van de vrouwen en 48.6% van de mannen in het afgelopen jaar iets mee op seksueel gebied wat voor hen over een grens ging. Jongere deelnemers rapporteerden vaker grensoverschrijdende ervaringen dan jongeren die al wat ouder zijn. Vrouwen, jongeren met een niet-westerse achtergrond en homoseksuele of biseksuele jongeren rapporteerden vaker situationeel misbruik in het afgelopen jaar. Middelen- en mediagebruik waren gerelateerd aan het meemaken van fysieke vormen van grensoverschrijding. Jongeren die meer alcohol dronken, rapporteerden vaker ervaringen met onverwachte en ongewenste seksuele

			<p>beschermingsfactoren voorspellen het meemaken of vertonen van diverse vormen van grensoverschrijdende seks een jaar na dato?</p> <p>- In hoeverre is er sprake van revictimizatie en recidive onder jongeren?</p> <p>- Welke risico- en beschermingsfactoren hangen samen met revictimizatie en recidive?</p>	<p>avances en met situationeel misbruik. Vaker internetten was gerelateerd aan het minder meemaken van bepaalde typen grensoverschrijding, terwijl jongeren die vaker tv keken vaker verbale manipulatie rapporteerden. Van de gedragsmaten die betrekking hadden op iemands seksuele gedrag, speelden een grotere hoeveelheid partners, ervaring met ruilseks en seks met iemand die men via Internet had leren kennen een rol.</p> <p>Seksuele motieven speelden ook een rol bij verschillende grensoverschrijdende ervaringen. In het algemeen komt het beeld naar voren dat het hebben van seks uit positieve beweegredenen beschermend werkt, terwijl het hebben van seks uit negatieve beweegredenen een risicofactor lijkt te zijn.</p> <p>De sociale context speelde slechts een beperkte rol.</p>
<p>Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & van Berlo, W. (2009).</p>	<p>Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek. Drie vragenlijsten</p>	<p>Jongeren van 15 tot en met 25 jaar, eerste vragenlijst 4585 respondenten, tweede 1375, derde 887</p>	<p>Het verkrijgen van een meer holistisch beeld van de diverse grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen die jongeren zelf rapporteren en de risico- en beschermingsfactoren hiervoor.</p>	<p>De meerderheid van de jonge vrouwen en jonge mannen in het onderzoek heeft wel eens iets meegemaakt op seksueel gebied dat voor hen over een grens ging. Grensoverschrijdende ervaringen en gedragingen zonder fysiek contact komen het meest voor. Op het meemaken van grensoverschrijdende seksuele ervaringen lopen vrouwen en homo- en biseksuele mannen een verhoogd risico. Als het gaat om ervaringen zonder fysiek contact lopen ook religieuze jongeren van niet-westerse afkomst een verhoogd risico. Mannen rapporteren vaker grensoverschrijdend gedrag en als het gaat om het vertonen van gedragingen zonder fysiek contact zijn ook lager opgeleide jongeren een risicogroep. Voor het vertonen van grensoverschrijdend seksueel gedrag met fysiek contact vormen juist hoger opgeleide jongeren een risicogroep.</p> <p>Voor het <i>meemaken</i> van diverse vormen van grensoverschrijdend seksueel gedrag zijn het hebben van meer seksuele partners en ambigue of tegenstrijdig communiceren over het wel of niet willen van seks risicofactoren. Een goede band met de ouders werkt juist beschermend. Voor het <i>vertonen</i> van grensoverschrijdend gedrag zijn een positievere attitude ten opzichte van seksuele dwang, seksueel sensatie zoeken en symbolisch verzet</p>

				factoren die het risico verhogen.
Kuyper, L., van Wesenbeeck, I. & Dankmeijer, P. (2007).	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek scholieren, interviews medewerkers en docenten	Vragenlijst jongeren: 209 respondenten voormeting, 243 nameting. Lft: onderbouw middelbare school dus 14-15 jr. Interviews: 12 medewerkers, 48 docenten	Bepalen van de effectiviteit van schoolbeleid ter bevordering van seksuele diversiteit	Als er wordt gekeken naar de veranderingen in de houding ten opzichte van homoseksualiteit, dan is er niet veel veranderd op school A: de leerlingen keuren weliswaar het gebruik 'homo' als scheldwoord vaker af, maar daar staat tegenover dat de frequentie van dat gebruik wel is toegenomen. Op school B hebben meer veranderingen plaats gevonden: de leerlingen zijn positiever gaan denken over jongens die met jongens zoenen en meisjes die met meisjes zoenen. Tegelijkertijd wordt ook hier 'homo' vaker als scheldwoord gebruikt, en is de sociale steun aan gepeste homoseksuele of lesbische medeleerlingen afgenomen. Op leerlingenniveau is het ook lastig om aan te geven wat nu het effect van de pilots is en of dat effect positief dan wel negatief is. Aan de ene kant is het ongunstig dat in de sociale afstand ten opzichte van homoseksuele medeleerlingen, het open staan voor informatie over homoseksualiteit en de mogelijkheden om open te zijn over gevoelens voor mensen van het eigen geslacht niets is veranderd. Aan de andere kant is te zien dat de sociale afstand ten opzichte van allochtone klasgenoten op beide scholen is toegenomen. Ook zijn op de school waar geen verandering was in de houding ten opzichte van zoenende homo's de leerlingen wel negatiever geworden over zoenende heterostellen. Dat in dit verharde schoolklimaat de houding ten opzichte van homoseksualiteit niet negatiever is geworden, is wellicht als een winst te beschouwen.
Sandfort, T.G.M., Henny M.W. Bos, H.M.W., Collier, K.L. & Metselaar, M. (2010)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	- 513 respondenten - 222 jongens, 291 meiden - lft 12-15, gem 14.0	Onderzoeken van de invloed van de striktheid waarmee regels op school worden nageleefd op school op psychische gezondheid van seksuele minderheden	11 % van de studenten gaf aan aantrekking te voelen voor mensen van hetzelfde geslacht. In scholen waar regels en verwachtingen door studenten werden gezien als niet-consistent, werden door studenten met homoseksuele gevoelens meer geestelijke gezondheidsproblemen ervaren dan door studenten zonder homoseksuele gevoelens. Dergelijke verschillen waren niet aanwezig in scholen waar regels en verwachtingen werden gezien als consistent en duidelijk.

Schouten, B.C., Van Den Putte, B., Pasmans, M. & Meeuwesen, L. (2007)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	- 481 respondenten - 204 jongens, 275 meiden - gem lft 15.9	- In welke mate praten ouders met kinderen over seksualiteit? - Hoe hangen de attituden, subjectieve norm en eigeneffectiviteit over met de ouders praten samen met het daadwerkelijk met de ouders over seksualiteit praten? - Wat is de rol van gender, etnische achtergrond, opleidingsniveau en religie hierin?	Een meerderheid van de adolescenten gaf aan met hun ouders te hebben gepraat over seksualiteit in het afgelopen jaar (62.9%). Meiden deden dit vaker dan jongens; laagopgeleiden minder dan midden en hoogopgeleiden, en autochtonen deden dit vaker dan anderen. Er werden geen verschillen gevonden naar religie. Meestal ging communicatie over partnerkeuze en de keuze wel of geen seks te hebben.
Smerecnik, C., Schaalma, H., Kok, G., Meijer, S., Poelman, J. (2010).	Analyse van bijdragen internetforum	Bijdragen aan internetforum van 77 respondenten	Visies van moslimjongeren op seksualiteit	Seks voor het huwelijk werd afgekeurd door moslims, maar niet door niet-moslims. Een dubbele moraliteit bestaat tav seks voor het huwelijk: moslimmannen lijken zich over het algemeen niet aan deze regel te houden, ook al zien ze seks voor het huwelijk zelf als haram. De meeste moslimparticipanten gaven aan alleen te willen trouwen met een moslim; de etnische achtergrond was hierbij onbelangrijk. Alle moslimparticipanten beschouwden homoseksualiteit als haram. Veel van de discussie gingen over ongewenste zwangerschap: volgens de moslims zijn de betreffende vrouwen zelf schuldig en hadden zij van tevoren over de consequenties van het volgen van hun verlangens moeten inschatten. Er bestonden onenigheden over de betekenis van sommige passages uit de Koran, de mening van een Imam was hierin niet doorslaggevend.
Van Bergen, D. & van Lisdonk, J.	Cross-sectioneel vragenlijst	1600 respondenten vulden vragenlijst in, daarnaast interviews	Ervaren homojongeren dat zij geaccepteerd worden? Hebben zij negatieve	Van gemiddeld een op de zes homojongeren hebben medescholieren of medestudenten enige moeite met het accepteren van hun seksuele voorkeur. Daarbij is een groot aantal van hun medescholieren (29%) niet op de hoogte

(2010)	nderzoek en interviews	met 30 van deze respondenten. Leeftijd 16- 25 jaar.	ervaringen meegemaakt? (alleen gedeelte school besproken)	van de voorkeur van de respondenten. De beoordeling van de homovriendelijkheid van het schoolklimaat is voor de vervolgopleidingen positiever dan voor de middelbare schoolopleidingen. Jongeren met een vmbo-niveau rapporteren het vaakst dat zij ooit te maken hebben gehad met homonegativiteit, gevolgd door de mbo'ers, dan de havo/vwo'ers en tot slot de hbo- en universitaire studenten.
Van den Bongardt, D., Mouthaan, I., & Bos, H. (2009)	Semigestructureerde interviews	23 docenten uit het voortgezet onderwijs, waarvan de meeste lesgeven op het VMBO	Inzicht krijgen in de praktijken, ervaringen en meningen van docenten die binnen het voortgezet onderwijs betrokken zijn bij seksuele en relationele vorming	Het vak waarbinnen seksuele en relationele vorming behandeld wordt bepaalt de inhoud en benadering van het thema. Bij biologie gaat het om kennisoverdracht en biologische, fysieke en medische kanten van seksualiteit, bij maatschappijleer en verzorging om de relationele en sociaal-emotionele aspecten van het thema, met daarin meer aandacht voor de persoonlijke ervaringen van de leerlingen. Vrijwel alle docenten vonden homoseksualiteit een lastig onderwerp vanwege homonegativiteit, m.n. bij (allochtone) jongens. Sommige onderwerpen waren voor de docenten lastig om te behandelen, zoals persoonlijke ervaringen met seksualiteit, emoties of masturbatie. Docenten observeerden dat bij allochtone leerlingen over het algemeen minder kennis is dan bij autochtone leerlingen. Daarnaast zijn allochtone leerlingen minder open in het praten over seksualiteit. M.b.t. onderwijsniveau zeiden docenten dat VMBO-leerlingen vaak verder zijn in hun lichamelijke en emotionele ontwikkeling, en eerder ervaring hebben met relaties en seksualiteit dan HAVO/VWO-leerlingen van dezelfde leeftijd. Daarnaast zouden VMBO-leerlingen meer open en direct zijn over seksualiteit en relaties dan HAVO/VWO-leerlingen. Volgens sommige docenten zijn VMBO-leerlingen meer bevooroordeeld, bijvoorbeeld over homoseksualiteit, terwijl HAVO/VWO leerlingen over het algemeen genuanceerder zijn. HAVO/VWO-leerlingen krijgen volgens veel docenten thuis vaak meer informatie over seksualiteit en relaties dan VMBO-leerlingen, waardoor zij meer achtergrondkennis hebben, en de docent dieper in kan gaan op het thema.
Van Lee, L. &	Focusgroep	39 respondenten	Een eerste indruk krijgen van	Over rol ouders:

Mouthaan, I. (2007)	interviews	(moeders), niet geselecteerd op leeftijd kind	ervaringen en behoeften van Marokkaanse en Turkse moeders met betrekking tot de seksuele opvoeding van hun kinderen	<p>De moeders zien een primaire rol voor zichzelf in de seksuele opvoeding van hun kinderen, want 1) het is onderdeel van opvoeding en dus taak van de ouders, 2) zijn zelf minimaal voorgelicht door moeders en willen het zelf anders doen, 3) bezorgdheid over ontwikkelingen als loverboys en grensoverschrijdend gedrag. Men ziet een taak voor zichzelf om kinderen weerbaar te maken tegen dwang en druk. In de praktijk blijkt moeder vaak hoofdopvoeder, merendeel betreurt dit.</p> <p>Over doel seksuele opvoeding</p> <ul style="list-style-type: none"> - Normen en waarden: doorgeven maagdelijkheidsnorm en respect voor partner en diens familie - Kennis: Informeren over technisch-biologische aspecten van seksualiteit en reinheid van het lichaam (hygiëne), minder sociaal-emotionele aspecten. Belangrijk dat kinderen informatie krijgen over hoe ze als gehuwd zijn uiting kunnen geven aan hun gevoelens van liefde en seksualiteit. Lastig om informatie te geven aan onderwerpen die ze koppelen aan ziektes en promiscuïteit. Wel informatie nodig over hulpverlening - Vaardigheden: kinderen leren eigen grenzen aan te geven en die van een ander te respecteren. Nadruk op bescherming kwetsbare dochters. Belang omgaan met verschillende opvattingen over seksualiteit - Communicatie over seksualiteit: vaak responsieve houding - Knelpunten communicatie: tekort aan kennis en vaardigheden, schaamte, beperkingen uit de sociale omgeving en angst voor het aanzetten tot seksueel gedrag - Ondersteuningsstrategieën en behoeften: behoefte om zelf seksuele voorlichting te krijgen en vervolgens ondersteuning bij begeleiden seksuele ontwikkeling kinderen - wanneer kun je wat vertellen en op welke manier.
van Lee, Marjanovic, Wijsen, Mouthaan.	Focusgroep interviews/ enkele individuele	- 24 respondenten (rest is besproken onder nr. 27) - 7 vaders, 33 moeders	- Het bieden van inzicht in de rol van ouders in de seksuele vorming van hun kinderen; - Het bieden van inzicht in de ouder-kind communicatie	<p>De moeders zien voor zichzelf -en hun partner- een rol weggelegd in de seksuele opvoeding en vorming van kinderen. Ze zijn voorstander van een open communicatie over seksualiteit met hun kinderen.</p> <p>Onderwerpen zoals veilig vrijen, geslachtsziekten, ongewenste zwangerschappen en anticonceptie zijn bespreekbaar. Echter, in hun</p>

(2005)	interviews		<p>over seksualiteit, alsmede in knelpunten die ouders daarin ervaren;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Het bieden van inzicht in de behoeften van ouders aan ondersteuning in de seksuele opvoeding van hun kinderen; - Het, op basis van bovenstaande, formuleren van aanbevelingen voor ondersteunings-projecten en onderzoek. 	<p>boodschap hieromtrent maken de meeste Antilliaanse/Arubaanse en Creools-Surinaamse moeders gebruik van waarschuwingen en geboden, veel al een kort en bondig 'je moet veilig vrijen'. De Nederlandse moeders lijken meer aandacht te besteden aan uitleg over de achtergrond van veilig vrijen, 'waarom doe je het, wat doe je als het niet lukt?'. Met name Nederlandse moeders willen ook aandacht besteden aan de 'seksualiteitsbeleving'. De Nederlandse moeders halen hun informatie voornamelijk uit boeken, tijdschriften, kranten, folders, brochures en van het internet, maar ook door er met de partner en familieleden en/of vrienden over te praten. Antilliaanse/Arubaanse en Creools-Surinaamse moeders geven heel nadrukkelijk aan dat ze geen leescultuur hebben. De Creools-Surinaamse vaders met wie gesproken is, zitten qua mening niet geheel op één lijn, waarschijnlijk omdat het leeftijdsverschil onderling groot is. De geïnterviewde Nederlandse vaders erkennen dat zij een belangrijke verantwoordelijkheid dragen in de begeleiding van hun kinderen op het gebied van seksualiteit.</p>
Vanwesenbeeck, I., Bakker, F., van Fulpen, M., Paulussen, T., Poelman, J. & Schaalma, H. (2003)	Cross-sectioneel vragenlijstonderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 1590 respondenten - 831 meiden, 759 jongens - lft 11-18, gem 14.2 	Beschrijven van het seksuele gedrag en de seksuele attituden van de doelgroep van Lang Leve de Liefde (VMBO scholieren)	<p>De school blijkt de belangrijkste bron van informatie over seksualiteit voor VMBO-scholieren. Jongens ontvangen relatief weinig informatie via hun ouders en relatief veel via de media. Informatie wordt veelal via seksegenoten verkregen, dus door meisjes via de moeder en vriendinnen en door jongens via de vader en vrienden. Islamitische en, in mindere mate, Caribische scholieren krijgen relatief weinig informatie via de ouders en relatief veel informatie via de vriendenkring en via de media. Voor informatie via de school doen deze verschillen zich niet voor.</p> <p>Jongens blijken op alle bevraagde fronten meer seksueel ervaren te zijn en dus eerder met seks te beginnen dan meisjes. Deze voorsprong van jongens op meisjes in deze doet zich des te sterker voor in de niet-Nederlandse groepen, met name de islamitische.</p> <p>Drie procent geeft aan wel eens een soa te hebben gehad. Van diegenen met ervaring met geslachtsgemeenschap zegt daarnaast 10% van de meisjes en 9%</p>

				<p>van de jongens dat ze wel eens zwanger zijn geweest, dan wel een meisje zwanger hebben gemaakt.</p> <p>Onzekerheid, schuld/schaamte en preoccupatie inzake seks blijken (onverminderd) sekstereotiep verdeeld: meisjes ervaren meer onzekerheid, schuld en schaamte en jongens zijn sterker gepreoccupeerd. Over de gehele groep genomen doen geen van drie emoties zich overigens erg sterk voor. De jongeren geven, over het geheel genomen, blij van een gematigd conservatisme, maar de niet-Nederlandse groepen, vooral de islamitische jongeren, zijn beduidend conservatiever. Islamitische scholieren blijken verder beduidend minder tolerant dan alle anderen in hun houding ten aanzien van zowel homoseksualiteit als mensen met aids. Meisjes in alle bevolkingsgroepen, maar in het bijzonder de Nederlandse, zijn relatief tolerant.</p>
Verhoef, M., Barf, H.A., Vroege, J.A. et al. (2005)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 157 respondenten - 64 mannen, 93 vrouwen - lft 16-25 	De geschiktheid van seksuele voorlichting, incidentie en problemen met relaties en seksualiteit bij jongeren met spina bifida in kaart brengen	Het merendeel had seksuele voorlichting ontvangen, maar slechts een kwart ontving informatie specifiek voor jongeren met spina bifida. Van alle jongeren had 25% een partner, 70% wilde graag seksueel contact hebben, 47% had seksueel contact gehad, en 22% had het afgelopen jaar geslachtsgemeenschap gehad. Maar de helft van de respondenten was tevreden met het seksleven. Incontinentie en een laag zelfvertrouwen waren belangrijke obstakels.
Von Bergh, M.Y.W. & Sandfort, T.G.M. (2000)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 200 respondenten - lft 15-35, gem 20.8 	In hoeverre verschillen allochtone van autochtone jongeren en jongvolwassenen als het gaat om kennis van hiv en soa, determinanten van veilig vrijen, en waarneming en evaluatie van de vrij veilig campagne?	<p>Vooraf Turken, maar ook de Marokkanen hebben minder kennis over veilig vrijen en soa dan de Nederlanders. De kennis van de Surinamers/Antillianen is ongeveer gelijk aan die van Nederlanders.</p> <p>De kans op soa bij onbeschermd contact met een nieuwe partner wordt vooral door de Marokkanen en de Surinamers/Antillianen hoger ingeschat dan door de Nederlanders.</p> <p>Vooraf Turken en Marokkanen staan negatief ten opzichte van condoomgebruik wanneer wordt vergeleken met de Nederlanders. De houding van de Surinamers/Antillianen komt meer overeen met die van de Nederlanders.</p>

				<p>De Turken hebben de minste communicatieve en praktische vaardigheden met betrekking tot veilig vrijen, terwijl er tussen de Marokkanen en de Nederlanders geen verschil is. De Surinamers/Antillianen hebben meer moeite een condoom te gebruiken bij een nieuwe partner dan de Nederlanders. De intentie tot condoomgebruik verschilt het meest tussen de Turken en de Nederlanders en het minst tussen de Surinamers/Antillianen en de Nederlanders.</p> <p>Er zijn geen aantoonbare verschillen tussen de drie allochtone groepen en de Nederlanders in het percentage dat in het voorafgaande jaar niets gedaan heeft om besmetting met soa of hiv te voorkomen.</p> <p>Kennis over de vrij veilig campagne is bij alle drie de allochtone groepen lager dan bij de Nederlanders, en de Turken en Marokkanen beoordelen deze campagne minder positief dan de Nederlanders.</p>
Wiegerink, D., Roebroek, M.E., Bender, J. et al. (2010)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 74 respondenten - 46 mannen, 28 vrouwen - lft 20–24, gem 22.7 	De problemen beschrijven die jongeren met cerebrale parese ervaren in de verschillende fasen van de seksuele respons cyclus, en de fysieke en emotionele obstakels die ze ervaren rondom seksualiteit.	20% ervoer anorgasmie, 80% had fysieke problemen met seks die waren gerelateerd aan CP, 45% was emotioneel geremd in het initiëren van seksueel contact. Bij 90% van de participanten was seksualiteit niet besproken tijdens het revalidatietraject. Veel adolescenten gaven aan informatie te willen over de impact van CP op seksualiteit en reproductie (35%), over interventies (26%), middelen en medicijnen (16%) en over problemen met hun partner (14%).
Wiegerink, D., Roebroek, M.E., Van der Slot, W.M.A. et al. (2010)	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 87 respondenten - 51 mannen, 36 vrouwen - lft 18-22, gem 20.3 	Het beschrijven van relaties en seksualiteit van jongeren met een hersenverlamming	71% van de participanten had ervaring met daten, 23 had op het moment van onderzoek een relatie, 38% had ervaring met geslachtsgemeenschap. Daten kan gefaciliteerd worden door het hebben van meer vrienden en door vaker uit te gaan. Fysieke, CP-gerelateerde aspecten hingen niet samen met het hebben van ervaring met relaties of seksualiteit
Wolfers, M.E.G., Kok, G., Mackenbach, S.	Cross-sectioneel vragenlijst onderzoek	<ul style="list-style-type: none"> - 501 respondenten - 281 jongens, 220 meisjes 	Determinanten bepalen van het doen van een soa test bij studenten in het	42% van de jongeren had één of meerdere seksuele partners gehad. Jongens hadden meer partners gehad dan meisjes. De prevalentie van onveilige seks was hoog. Meer meisjes dan jongens hadden wel eens een soa-test laten

J.P. & de Zwart, O. (2010)	nderzoek	- lft 16-25, gem 18.3 - 265 laagopgeleiden, 236 hoogopgeleiden	beroepsonderwijs	doen, over het algemeen was de intentie een soa-test te laten doen laag. Meiden scoorden gunstiger op alle psychosociale determinanten, behalve eigen-effectiviteit. Intentie, subjectieve norm en attituden waren de belangrijkste determinanten van het doen van een soa test, eigen-effectiviteit bleek niet significant.
----------------------------	----------	--	------------------	--

*Data gebruikt die ook gebruikt is in het onderzoek "Seks onder je 25^e" van De Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005)